

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

*v rámci publikační skupiny
Scientific Publishing Group*

*Svazek IX mezinárodní
kolektivní monografie*

Česká republika
2021

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Česká republika)
Středoevropský vzdělávací institut (Bratislava, Slovensko)
Národní institut pro ekonomický výzkum (Batumi, Gruzie)
Batumi School of Navigation (Batumi, Gruzie)
Regionální akademie managementu (Kazachstán)
Veřejná vědecká organizace „Celokrajinské shromáždění lékařů ve
veřejné správě“ (Kyjev, Ukrajina)
Nevládní organizace „Sdružení vědců Ukrajiny“ (Kyjev, Ukrajina)

v rámci publikační skupiny Scientific Perspectives Publishing Group

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek IX mezinárodní kolektivní monografie

Česká republika
2021

International Economic Institute s.r.o. (Czech Republic)
Central European Education Institute (Bratislava, Slovakia)
National Institute for Economic Research (Batumi, Georgia)
Batumi Navigation Teaching University (Batumi, Georgia)
Regional Academy of Management (Kazakhstan)
Public Scientific Organization "Ukrainian Assembly of Doctors of
Sciences in Public Administration" (Kyiv, Ukraine)
Public Organization Organization "Association of Scientists of
Ukraine" (Kyiv, Ukraine)

within the Publishing Group "Scientific Perspectives"

MODERN ASPECTS OF SCIENCE

9- th volume of the international collective monograph

Czech Republic
2021

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika

*Materiály připravené s podporou Institutu práva a vztahů s veřejností univerzity
„Ukrajina“*

Recenzenti:

- Karel Nedbálek** - doktor práv, profesor v oboru právo (Zlín, Česká republika)
Markéta Pavlova - ředitel, Mezinárodní Ekonomický Institut (Praha, Česká republika)
Yevhen Romanenko - doktor věd ve veřejné správě, profesor, ctěný právník Ukrajiny
(Kyjev, Ukrajina)
Iryna Zhukova -kandidátka na vědu ve veřejné správě, docentka (Kyjev, Ukrajina)
Oleksandr Datsiy - doktor ekonomie, profesor, čestný pracovník školství na Ukrajině
(Kyjev, Ukrajina)
Jurij Kijkov - doktor informatiky, dr.h.c. v oblasti rozvoje vzdělávání (Teplice, Česká republika)
Vladimír Bačišin - docent ekonomie (Bratislava, Slovensko)
Peter Ošváth - docent práva (Bratislava, Slovensko)
Oleksandr Nepomnyashy - doktor věd ve veřejné správě, kandidát ekonomických věd,
profesor, řádný člen Vysoké školy stavební Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Vladislav Fedorenko - doktor práv, profesor, DrHb - doktor habilitace práva (Polská
akademie věd), čestný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Dina Dashevská - geolog, geochemik Praha, Česká republika (Jeruzalém, Izrael)

Tým autorů

C91 Moderní aspekty vědy: IX. Díl mezinárodní kolektivní monografie /
Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický
Institut s.r.o., 2021. str. 172

Swazek IX mezinárodní kolektivní monografie obsahuje publikace o: utváření a rozvoji teorie a historie veřejné správy; formování regionální správy a místní samosprávy; provádění ústavního a mezinárodního práva; finance, bankovníctví a pojišťovnictví; duševní rozvoj osobnosti; rysy lexikálních výrazových prostředků imperativní sémantiky atd.

Materiály jsou předkládány v autorském vydání. Autoři odpovídají za obsah a pravopis materiálů.

OBSAH

PŘEDMLUVA	6
ODDÍL 1. VLÁDA, SAMOSPRÁVA A OBČANSKÉ SLUŽBY	8
§ 1.1 <i>УКРАЇНА ВТРАЧАЄ ВОДУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ (Романенко Є.О., Гурковський В.І.)</i>	8
§ 1.2 <i>STATE OF FUNCTIONING OF DEPARTMENTAL MEDICINE IN UKRAINE AT THE CURRENT STAGE OF HEALTHCARE REFORM (Kryzyna N.P., Sukhanova Y.A.)</i>	18
§ 1.3 <i>МОДЕЛІ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ЗА КОРДОНОМ (Гаєвая О.В.)</i>	28
ODDÍL 2. EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU	42
§ 2.1 <i>СУТНІСТЬ ТА ЕТАПИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОНДОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ (Калач Г.М.)</i>	42
§ 2.2 <i>КЛЮЧОВІ ЕЛЕМЕНТИ ЕФЕКТИВНОЇ СТРУКТУРИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА (Ніжнік А.А.)</i>	83
ODDÍL 3. MARKETING	92
§ 3.1 <i>ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ПЛАНУВАННІ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА (Іваненко Л.М.)</i>	92
ODDÍL 4. ZDANĚNÍ A ROZPOČET	106
§ 4.1 <i>РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ (Кобушко Я.В.)</i>	106

ODDÍL 5. PSYCHOLOGIE, PEDAGOGIE, VZDĚLÁVÁNÍ, FILOZOFIE A FILOLOGIE	117
<i>§ 5.1 СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА (Кравцов В.О.)</i>	117
<i>§ 5.2 ВПЛИВ ЗАНЯТЬ СПОРТОМ НА ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ (Масенко Л.В.)</i>	161

Шановні колеги!

Вітаю із виходом IX-го тому колективної міжнародної монографії «Сучасні аспекти науки».

Уже майже два роки матеріали колективної монографії представляють широкому загалу новації у різних сферах життя, залишаючись при цьому актуальним і надійним джерелом інформації про зміни і тенденції на науковій ниві країни, їх причини та наслідки.

Професіоналізм авторів кожного тому монографії забезпечує читачів точною і своєчасною експертизою актуальних проблем і явищ у країні як з теоретичної, так і з практичної точок зору. В той же час, читачі особливо цінують публікації на державно-управлінські та політико-економічні теми, які піднімаються у виданні.

Редакційна колегія видання – високопрофесійна команда, здатна всебічно і максимально коректно висвітлювати ключові події у науці.

Бажаю здоров'я, творчих успіхів, особистого щастя і процвітання.

З повагою,

**Депутат Київської міської
ради, кандидат наук з
державного управління**

Порайко А.М.

Шановні друзі та колеги!

Вітаю із виходом IX-го тому міжнародної колективної монографії «Сучасні аспекти науки».

Користуючись нагодою, хочу подякувати вам, шановні колеги, за продуктивне співробітництво і професійну роботу з висвітлення актуальних наукових питань. Видання із задоволенням читають фахівці з різних галузей наук, а автори, відзначаючи високий професіоналізм редакції, вдячні за надану можливість ділитися своїм досвідом з читачами і, можливо, відповідати на їхні запитання.

Кожен том міжнародної колективної монографії, що видається у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи», є зручною платформою для обміну досвідом між професіоналами. Актуальність тем і якість підготовки матеріалів підтверджуються переліком авторів, їх інноваційними матеріалами.

Те, що нас рекомендують авторитетним науковцям, політичним та громадським діячам – найвища оцінка нашої роботи.

Бажаю залишатися вірними улюбленій справі, отримувати задоволення від професійного спілкування та прогресивного руху вперед.

**З повагою,
Директор Видавничої групи
«Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного
управління, доцент**

Жукова І.В.

ODDÍL 1. VLÁDA, SAMOSPRÁVA A OBČANSKÉ SLUŽBY

§ 1.1 УКРАЇНА ВТРАЧАЄ ВОДУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Вступ. В ООН заявили про серйозний дефіцит безпечної питної води на планеті. Екологічний стан водних об'єктів України погіршується. Зростають ризики незабезпечення потреб населення і галузей національної економіки у водних ресурсах, а також ризики неналежного збереження і відтворення водних ресурсів. В Україні прогнозують імпорт питної води [1].

Виклад основного матеріалу. За даними ООН, світова криза, викликана пандемією COVID-19, продемонструвала очевидну проблему забезпечення населення водою. На даний момент одна третина жителів Землі, а це 2,2 мільярда осіб, не мають доступу до безпечної питної води.

Про це йдеться у звіті ЮНЕСКО, опублікованому з нагоди Всесвітнього дня водних ресурсів у 22 березня 2021р. "Необхідно вжити заходи боротьби з глобальною водною кризою. Сьогодні вода знаходиться під серйозною загрозою через зростання населення, зростаючих потреб сільського господарства і промисловості, а також посилення наслідків зміни клімату", - наголошується у звіті організації [1].

Зокрема, якщо запобігти підвищенню температури на планеті вище 1,5 градуса за Цельсієм у порівнянні з до індустріальним періодом, то можна вдвічі скоротити проблему нестачі прісної води, вказують в ООН. Організація також зазначає, що стабільне водопостачання та санітарія можуть щорічно запобігти загибелі понад 360 000 новонароджених дітей.

За прогнозами ООН, до 2050 року до 5,7 мільярда людей проживатимуть у районах, в яких нестача прісної води

відчуватиметься мінімум один місяць на рік.

А до 2040 року глобальний попит на воду може збільшитися більш ніж на 50 відсотків, тоді як попит на енергетичні ресурси - більш ніж на 25 відсотків. Організація закликає до "грамотного використання" води, що дозволить боротися з повенями і посухою, а також збільшити доступ до води для більшого числа людей, знизити рівень її забруднення, скоротити обсяги парникових газів і боротися зі зміною клімату [1].

Нестача питної води, забруднення повітря та відходи – ці проблеми є найбільш нагальними для українців згідно з результатами роботи Держекоінспекції та згідно з опитуванням Інституту Горшеніна та Представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. Так, згідно з результатами опитування, в Україні серед екологічних проблем, якими найбільше переймаються респонденти – забруднення водою та дефіцит питної води (51,0%) [6].

Україні дефіцит питної води загрожує вже до 2050 року. Україна займає друге місце в світовому рейтингу країн з найбільшим ризиком втрати вологості і виникнення посухи в найближчі 20 років. За оцінками Світового Банку, Україна за кількістю питної води на душу населення перебуває на 125 місці із 180 країн. За рейтингом на основі даних Центрів з контролю і профілактики захворювань Міністерства охорони здоров'я США, Україна увійшла до списку країн з найбільш небезпечною і несмачною водопровідною водою. За оцінками Всесвітнього фонду природи, Україна не докладає зусиль для подолання дефіциту та падіння якості прісної води. Необхідно вживати заходів для подолання цієї загрози.

Погіршується інфраструктура зрошувальних систем. При цьому майже на третині території країни і надалі можливі негативні наслідки від повеней та паводків. Водні катастрофи є причиною 70% усіх смертей, пов'язаних зі стихійними лихами. Негативні наслідки від повеней і паводків можливі на 27% території України де проживає майже третина населення [2].

Україна має унікальні можливості - два моря, які омивають з півдня, понад 60 тисяч річок і струмків, які пронизують нашу країну, більше 1000 великих та малих водосховищ, а також потужні підземні джерела, які можуть істотно забезпечувати наші потреби. Тоді виникає питання: в чому ж ризик, і чому весь світ так стурбований, що Україна може постраждати від посухи?

Зараз, порівнюючи показники водоемкості в Україні та країнах ЄС, Україна зі збору прісної води на душу населення має найгірший показник. Доступні запаси прісної води в середній по водності рік становляться 1,09 тис. м³/душу населення, що відносить Україну до водонезабезпеченим країнам. Потенційні ресурси річкових вод становляться 209,8 км³. Без стоку Дунаю ця цифра ставить 52,4 км³ [1].

За останні роки використання води теж зменшується. Якщо брати загальну кількість споживання води, то поверхневі води задовольняють майже 90% потреб у використанні води, і тільки 10%, за статистичними даними, це підземні води. При цьому ми практично ще не використовуємо морські води, які шляхом опріснення могли б бути придатні для використання (але це поки дорогий метод очищення).

Поряд з тим, серед загроз втрати води загрозливою є проблема забруднення стічними водами, що також негативно впливає на водопостачання неконтрольований належним чином площинний змив і розорювання прибережних смуг. Також негативний вплив на водозбереження має нітратне забруднення, а також те, що в нашій країні державні інституції системно не займаються очищенням підземних річок й водосховищ.

Тільки в річку Дніпро скидається величезна кількість води, яка забруднює і робить непридатною річкову воду для подальшого її споживання та використання. У поверхневих водах річкового басейну Дніпра виявлено 161 забруднювач, зокрема, гербіцид атразин, метали кадмій і нікель. Це загрожує здоров'ю населення України та може спричинити

екологічну катастрофу [3].

Про це свідчать результати аудиту ефективності виконання заходів Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року.[3] Показники якості води в річці погіршуються. Останні проведені дослідження виявили значні перевищення вмісту синтетичних речовин: сільськогосподарських отрутохімікатів, фармацевтичних препаратів та речовин, які використовуються у парфумерії, – синтетичного мускусу, важких металів: цинку та міді, а також ртуті.

Крім того, цвітіння Дніпра є однією з основних причин масового мору риби. Ситуація також погіршується обмілінням річки, яке відбувається внаслідок відсутності днопоглиблювальних робіт, які здійснювались при використанні річки як транспортної артерії. Таким чином, екологічний стан басейну Дніпра фактично катастрофічний.

На екологічне оздоровлення басейну річки Дніпро та поліпшення якості питної води в рамках реалізації Програми протягом 4 років спрямували лише 4,2 млн. грн. За ці кошти провели моніторинг стану навколишнього природного середовища в басейні річки та забезпечення розвитку інформаційних систем екологічного менеджменту. І це при тому, що використання басейну річки розрахунково за 2017–2020 роки принесло понад 100 млрд. грн. до держбюджету. Щорічний обсяг водозабору з басейну річки складає 7,4 млрд. куб. м, або 78,7% забору води з поверхневих водних об'єктів України.

Якщо екологічна ситуація в басейні річки не поліпшиться, вода і надалі забруднюватиметься. Виникне необхідність її повного очищення, що призведе до значних навантажень на державний бюджет. Витрати можуть бути у понад 2 тис. разів більші за передбачені видатки з бюджету на виконання заходів Програми за цим напрямом [5].

Загалом протягом 2013-2020 років на екологічне оздоровлення басейну річки Дніпро та поліпшення якості

питної води коштом усіх джерел фінансування побудували та реконструювали каналізаційні мережі водовідведення протяжністю 16,2% планових обсягів; збудували протиерозійні гідротехнічні споруди та здійснили агротехнічні протиерозійні заходи на площі 0,1% планових обсягів; 14,3% споруд зливової каналізації, забезпечивши плановий рівень її протяжності лише на 0,2%; створені системи більш чистого виробництва тільки на 3 зі 162 підприємств – 1,9% [3].

За даними національної гідрометслужби, концентрація токсичних сполук в українських річках у 30-40 разів перевищує гранично допустимі норми. Тому, згідно з прогнозами Інституту водних проблем і меліорації, вже до 2050 року Україні доведеться імпортувати питну воду [4].

В Україні доступ до централізованого водопостачання мають 99 відсотків жителів міст та лише третина сільського населення. Між тим, практично жодне з комунальних підприємств не може забезпечити доведення питної води до нормативних вимог щодо її якості та безпечності, констатують у міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів.

Тим часом, якщо у містах бодай формально передбачений моніторинг на контроль водопровідної води, а також є доступ до бюветів та очищеної бутильованої, то у сільській території ситуація критична. Як свідчать офіційні дані, в 13-ти областях України уже зараз спостерігається природний дефіцит прісної води належної якості. При цьому лише в 713 сільських населених із понад 26 тисяч використовують привізну воду.

За результатами досліджень громадської організації "Всеукраїнська екологічна ліга" найбільш гостро ця проблема стоїть для південних областей - Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської та Одеської. Але й в інших регіонах, через деградацію поверхових та підземних джерел, проблема загострюється. Приблизно 20 відсотків добрив та пестицидів, що використовують на полях, потрапляють у

водні об'єкти. Здавалося б, підземні води мають більшу захищеність від наслідків господарської діяльності. Але у північних регіонах України, наприклад, існує природна проблема - підвищений вміст заліза, на півдні - підвищений вміст кальцію [4].

Громадська організація "Екодія у рамках експедиції досліджує якість питної води у різних громадах. Першими протестували десятки об'єктів у Чернігівській, Сумській, Черкаській та Київських областях. Більшість домогосподарств, роками не користуються криницями, бо не довіряють якості. Усі починають переходити на індивідуальні свердловини. Тим часом, подекуди навіть у підземних водах експерти фіксують високий рівень забруднення. Майже уся Україна не має достатньо якісних водних ресурсів [4].

Інша величезна проблема це застарілі водоочисні мережі, які уже не здатні впоратися із забрудненими стічними водами. Фосфатні мийні засоби, побутова хімія, якими ми користуємось у побуті, не можуть бути нейтралізовані очисними станціями, спроектованими ще у 80-х роках минулого століття. Нинішніх засобів тоді просто не існувало. При цьому, в Україні за останні кілька десятиліть майже не збудовано нових комунальних очисних споруд.

Водна програма провалена про що свідчать результати аудиту ефективності виконання заходів Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року [2]. Вирішенню проблем мала сприяти затверджена Верховною Радою України у 2012 році Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року. Її державні замовники – Мінприроди, Державне агентство водних ресурсів України, а виконавці - ще 7 центральних органів виконавчої влади, НАНУ, НААНУ та обласні державні адміністрації. При цьому аудит встановив, що державний замовник-координатор Програми не визначався, а виконавці (центральні органи виконавчої влади

та академії) через відсутність фінансування не виконували її заходи.

Фінансування двох етапів Програми прогнозувалося на рівні 46,5 млрд грн, з яких 21 млрд грн – кошти держбюджету. Але станом на 1 січня 2021 року профінансовано лише трохи більше 68%. Зокрема, 15,8 млрд грн (155 % прогнозних обсягів) – за рахунок бюджету, місцеві бюджети – 26,7% від плану, інші джерела - 27,3% від плану. Таке фінансування не дозволяє реалізувати Програму комплексно. Аудит встановив порушення на загальну суму 1,7 млрд грн; неефективне використання – майже 589 млн грн; 31,7 млн грн – збитки державі по фактам крадіжок майна водогосподарських організацій; та видатки 4,1 млрд взагалі не відображені в звітах.

Програма реалізовувалася за 6 напрямками: забезпечення розвитку меліорації земель, забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, захист населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод, комплексний протипаводковий захист у басейнах річок Дністра, Пруту та Сирету, комплексний протипаводковий захист у басейні річки Тиса, екологічне оздоровлення басейну річки Дніпро та поліпшення якості питної води.

При цьому основна частина коштів – майже 85% – спрямована на меліорацію земель. На 1 січня 2021 року із 103 результативних показників визначених Програмою не виконувались 42. Реалізація Програми дозволила б вирішити низку проблем у сфері управління водним господарством та створити сприятливі умови для його функціонування. Проте, експертні оцінки свідчать про погіршення екологічного стану водних об'єктів та зниження запасів якісної питної води [2].

За даними Інституту водних проблем і меліорації Національної академії аграрних наук України, лише на модернізацію систем водного постачання Україні знадобиться не менше п'яти мільярдів доларів. Ситуація є критичною тому, що у нас всі наші системи водопостачання

зношені, на шляху транспортування втрачається до 50 відсотків води, яка забирається. Україні терміново необхідно перейти на систему замкненого водооборотного водопостачання. Треба всі системи обладнувати очисними спорудами, які б давали можливість повторно використовувати воду, а не скидати неочищені води в поверхневі водні об'єкти і забруднювати їх, погіршуючи природну ситуацію.

У Інституті водних проблем та меліорації також вказують, що основними загрозами для кількості та якості питної води в Україні є зміна клімату, яка уже призводить до зменшення річкового стоку та інфільтраційного живлення підземних вод в Україні. Наявні запаси придатних для користування підземних вод, які оцінюють у близько 22,5 мільйона кубічних метрів, не здатні вирішити проблему країни в питній воді.

Більшість басейнів річок і водоймищ, із яких, переважно, забезпечуються потреби населення у воді, не можна вважати екологічно безпечними. У деяких містах і навіть окремих регіонах відхилення в якості води від норми сягає 70–80%.

На жаль, продукти людського господарювання у вигляді стічних вод уже дісталися навіть підземних горизонтів. Далеко не в усіх регіонах підземні води відповідають вимогам до питної води через підвищений вміст хімічних сполук, нітратів і бактеріологічного забруднення. Як наслідок, значна частина населення може споживати для питних потреб доброякісну воду.

Висновки. Таким чином українське суспільство має бути готове до того, що ми перебуваємо у тому періоді часу, який вимагає від нас переосмислення політики поводження з водою в умовах прогресуючого зневоднення території.

Потрібно екологізувати нашу промисловість, сільське господарство, ощадливо і вдумливо використовувати той ресурс, який є. Україна - не багата на водні ресурси країна, до цього додається ще проблема кліматичної кризи. Тому варто

наголосити в черговий раз на важливості захисту довкілля, переглянувши парадигму раціонального споживання води на рівні домашнього домогосподарства [7; 8; 9].

Список використаних джерел:

1. Україна терять воду: причины и способы решения. Режим доступу: <http://agroportal.ua/views/mnenie-eksperta/ukraina-teryaet-vodu-prichiny-i-sposoby-resheniya/#>

2. В Україні погіршується стан водних об'єктів, якість питної води та водна інфраструктура – Рахункова палата. Режим доступу: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=1126>

3. Рахункова палата: Екологічний стан річки Дніпро катастрофічний – у поверхневих водах виявлений 161 забруднювач. Режим доступу: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=1145>

4. Водна небезпека. В Україні суттєво знижується кількість та якість питної води. Режим доступу: <https://cripo.com.ua/processes/vodna-nebezpeka-v-ukrayini-suttyevo-znizhuyetsya-kilkist-ta-yakist-pitnoyi-vodi/>.

5. Романенко Є.О., Мотренко Т.В. Радиоактивна вода з Прип'яті може прийти в Київ //Сучасні аспекти модернізації науки в Україні: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м.Київ; Зальцбург, 07 березня 2021 р. /за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Зальцбург: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. - с.16-23.

6. У Держекоінспекції назвали топ-3 екологічні проблеми в Україні Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-derzhekoinspektsiyi-nazvali-top-3-ekologichni-problemi-v-ukrayini>

7. Євген Романенко, Ірина Жукова Державна підтримка виноградарства та виноробства. Наукові перспективи. – № 4(10) 2021. – с. 11-19.

8. Іван Бахов, Євген Романенко, Ірина Жукова, Анастасія Пасько САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНІ ВИМОГИ ДО ПРИМІЩЕННЯ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.

Наукові перспективи. – № 4(10) 2021. – с. 309-317.

9. Іван Бахов, Євген Романенко , Ірина Жукова, Анастасія Пасько **НАПОВНЮВАНІСТЬ ТА НОРМИ ДО ОБЛАШТУВАННЯ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.** *Наукові перспективи.* – № 5(11) 2021. – с. 320-327.

§ 1.2 STATE OF FUNCTIONING OF DEPARTMENTAL MEDICINE IN UKRAINE AT THE CURRENT STAGE OF HEALTHCARE REFORM

Introduction. The creation of parallel health care systems can be considered as additional conditions or benefits of providing medical services to a special contingent of citizens, as well as the creation of a budget burden due to duplication of medical services. This has been and remains an indicator of the low quality of health services in the general health care system as a result of the inefficiency of public administration mechanisms.

Quite logically, the question arises of finding ways to solve the problem, which is impossible without an analysis of financial and structural-functional mechanisms of the functioning of departmental medicine in Ukraine.

There is researched the mechanisms of formation of state management of departmental medicine in Ukraine in this article.

The main material presenting. The process of reforming Ukraine's health care system has been stalled for several decades. One of the obstacles to the advancement of medical reform in Ukraine was the structural dispersion, disorder of the legal framework and unregulated relations in the field of departmental medicine.

All efforts are aimed at solving three aspects of high-quality and efficient functioning of the health care system in Ukraine:

- financing of the health care system.
- availability of medical care to the entire population of the state.
- quality and efficiency of medical care.

Health care financing consists of:

- household expenditures (out of pocket),
- state budget (taxes on health care),
- insurance premiums (private insurance, social insurance funds, disability insurance funds, etc.),
- international aid (international aid funds, international banks).

According to the results of the State Statistics Committee of Ukraine, the expenditures of households for medical services in 2019 are 4.8% of the total expenditures of each household [1]. At the same time, less than 1% of Ukrainian citizens have their own health insurance, and state insurance does not cover half of the cost of treatment.

In Ukraine, funding for the provision of medical services is regulated by a single state insurer and fund manager - the National Health Service of Ukraine (NHSU), which is the structure that forms the state policy of the public health system. The state finances the provided medical services within the framework of the implementation of the priority health care programs specified by the state. The implementation of state policy in the health care system is due to the formation of regulatory, financial, economic, and structural and organizational mechanisms of public administration.

Funding for medical care is growing from year to year. According to the official data of the National Health Insurance Fund, the financing of health care in 2020 amounted to UAH 113 billion. [2]. The health care budget of Ukraine for 2021 is UAH 153 billion [3]. However, public dissatisfaction with the quality and availability of health care is growing, which is the main sign of low efficiency of public administration of the health care system.

Many scientists have studied issues of public policy, public administration of the health care system, they include scientists in public administration: Ya.F. Radish, M.M. Bilynska, N.P. Kryzyna, I.P. Rozhkova, I.M. Solonenko, S. Pak, M.G. Prodanchuk, V.L. Koretsky, V.V. Utvenko, V.M. Lehan, K.M. Manshilina, V.M. Rudy, G.O. Weak; military medics of Ukraine: OG Шкепеа, B.O. Zhakhovsky, VG Livinsky; economists Z.R. Kostak, N.M. Ruschishin. Foreign scientists: Martin D., Merry M.D., Rachel Magnesi, Dr. Michael Tempel - researchers in the history of medicine in the formation of medicine as a science, the formation of mechanisms of public administration in Europe.

According to the reports of the Accounting Chamber in 2005, non-fulfillment of state health care programs by the medical service of the Ministry of Internal Affairs was revealed due to inefficient planning and use of budget resources by medical services of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Emergencies [4].

According to the analytical note of the National Institute for Strategic Studies in 2012, the irrational use of budget funds as the main reason for non-compliance and deterioration of medical care in the pilot areas [5].

In 2018, research by the National Institute for Strategic Studies in an analytical report to the annual message of the President of Ukraine noted inconsistencies of the view on the model of the health care system and the lack of well-balanced approaches to changing the mechanisms of public health management, which makes this reform as a departmental-oriented reform [6].

In the analysis of health care reforms in Ukraine, V.M. Lehan also points to the fragmentation of reforms due to the political context and political commitment. [7].

Departmental medicine in the structure of the health care system of Ukraine is characterized by the fact that: this structure exists in the post-Soviet countries; there is no control over the activities of this structure by the Ministry of Health of Ukraine; this structure is quite branched; it is divided into military and civilian components. [8].

The question of a clear separation of the term departmental medicine remains open. Many legal and government documents mention the departmental nature of subordination of medical institutions. Thus, the practical manual on human rights in the field of health care states: "The health care system is managed by the Ministry of Health of Ukraine and other central executive bodies to which departmental health care institutions are subordinated..." [9].

For a clear understanding and separation of the term "departmental medicine" the authors studied the regulations and the

work of scientists on this issue.

In the general provisions of the Fundamentals of the legislation of Ukraine on health care the following concepts are given:

"Health care - a system of measures aimed at preserving and restoring physiological and psychological functions, optimal performance and social activity of human at the maximum biologically possible individual life expectancy. Such measures are carried out by public authorities and local governments, their officials, health care institutions; natural persons - entrepreneurs who are registered in the manner prescribed by law and have received a license for the right to conduct business in medical practice; medical and pharmaceutical workers, rehabilitation specialists, public associations and citizens; "

"Medical care - the activities of professionally trained medical workers aimed at prevention, diagnosis and treatment in connection with diseases, injuries, poisonings and pathological conditions, as well as in connection with pregnancy and childbirth;"

"Medical service - the activities of health care institutions, rehabilitation institutions, departments, units and individuals - entrepreneurs who are registered and licensed in the manner prescribed by law, in the field of health care, which is not always limited to medical care and / or rehabilitation assistance, but directly related to their provision; "

"Network of health care facilities - a set of health care facilities that meet the needs of the population in health care in the area;" [10]

Article 32 of the Law of Ukraine on Local Self-Government in Ukraine clearly defines both the formative and the governing functions of territorial communities in relation to medical institutions of their jurisdiction. [11] This gives grounds to allocate systems of medical services on a territorial basis.

These definitions will serve as a guide for us to determine the system of medical services in various structures. It can be concluded that regulations do not have a separate definition of this

phenomenon.

Expert of the Department of Social Policy of the Institute for Strategic Studies of the Verkhovna Rada of Ukraine T. Popchenko in an analytical note for May 2011 also notes the inefficiency of budget funds due to duplication of services in departmental health care systems but does not define a clear concept and does not define which [12].

Thus, Sidelkovsky O.L. also considers the integration of departmental medical institutions into the national health care system, but also does not define this concept [13].

Most researchers of various aspects of the health care system, such as B.O. Logvinenko, OL Sidelkovsky, OV Shinkarenko, IV Matyurin refers to departmental medicine only military medicine, or allocates, as a separate departmental health care system, only medicine of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, as SG Stetsenko and TO Tikhomirova.

The media and public and political figures often use terms such as "departmental medical facilities", "departmental medicine".

Against the background of the ongoing reform of the national health care system and territorial decentralization, hospital districts have been singled out.

By definition, capable network of the hospital district - a set of health care facilities that carry out in the manner prescribed by law economic activities in medical practice and have the functional capacity to provide quality, comprehensive, continuous and patient-centered care in accordance with socio-demographic characteristics, features of its settlement in the relevant territory. And as stated in the law on local self-government with the governing and rule-making functions of the governing bodies of territorial communities. But it should be noted that these networks of state and municipal medical institutions. [14].

The Ministry of Internal Affairs of Ukraine has a "Department of Health and Rehabilitation". Many structural subdivisions for the provision of medical care are directly subordinated to him [15].

The network of licensed medical institutions of the State Border Guard Service includes Medical and preventive institutions - the Main Military Medical Clinical Center and other medical units [16].

The Military Medical Department of the Security Service of Ukraine and the structure of the network of medical institutions of the Ministry of Defense are also specific and branched [17].

The Ukrainian Railways Health Center also has a network of medical facilities, which includes clinical hospitals by rail.

Thirty medical institutions belong to the network of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine, according to the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 16, 2011, № 501 [18].

The study of the formation and reform of health care systems in Europe and the United States of America (USA) clearly indicates the distribution of the national health care system by territory. At the same time, a network of medical and preventive institutions of military departments is separated partially, which provide services to servicemen on the basis of insurance. Networks of military institutions partially serve civilians on the basis of insurance, due to which money is reimbursed to the budget of military medical institutions. Medical care is provided by staff military doctors and contracted civilian doctors [19].

Solidarity health systems in France, England and Germany show the heterogeneity of the structure of insurance companies (whether funds or health insurance funds), built on a sectoral or professional basis. The departmental nature of the network of insurance companies is traced, which does not restrict the access of citizens of any category of medical services and promotes competition between medical institutions and insurance companies, which affects the quality of medical care [20].

Conclusions. After analyzing the situation in Ukraine, we can draw the following conclusions:

1. Departmental health care system can be considered a network of health care institutions with separate subordination,

financing, goal-setting, which provide medical services in full (preventive, sanitary-anti-epidemic, medical, restorative) to certain contingents of citizens whose activities are directed to individual department.

2. In Ukraine, both civilian public authorities and state structures of the security and defense sector have their own networks of health care facilities. Therefore, by belonging to such structures, we have parallel civilian and military departmental health care systems.

3. In the countries of Europe and the United States of America, there is a network of health care facilities of military agencies that provide services to servicemen based on insurance. These institutions partially serve civilians based on insurance, due to which there is a reimbursement of money to the budget of military medical institutions.

4. In France, England and Germany, there is a departmental nature of the network of insurance companies, rather than the health care system, which does not restrict access of citizens of any category to medical services and promotes competition between medical institutions and insurance companies, which improves the quality of health care.

References:

1. “Expenditures and resources of Ukrainian households in 2019”. Kyiv 2020: State Statistics Service of Ukraine, Statistical Collection Part I C 63 Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/06/zb_vrd_19_ue.pdf [in Ukrainian].

2. NSZU report for 2019 C 8. Retrieved from: <https://nszu.gov.ua/pro-nszu/zviti> [in Ukrainian].

3. Conclusions based on the results of the examination of the draft Law of Ukraine “On the State Budget of Ukraine for 2021. Retrieved from https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2020/26-1_2020/Vysn_26-1_2020.pdf [in Ukrainian].

4. On the use of state budget funds for departmental medicine / Prepared based on inspections by the Department of State Security and Law Enforcement and the Department of Science and Humanities / - Kyiv. Accounting Chamber of Ukraine, 2005. - Issue 4. On the use of state budget funds for departmental medicine. Kyiv 2005 Retrieved from: <http://old.acrada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/298167;jsessionid=03CA9609E2F343E8F2B4407759C63868> [in Ukrainian].

5. Analytical note - © National Institute for Strategic Studies on the current state and further directions of reform of financing and management of the health care system in Ukraine". (2012, January) Retrieved from: <http://old2.niss.gov.ua/articles/717/> [in Ukrainian].

6. Analytical report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2017". - K.: НІСД, 2017. С388-398. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/publikacii-poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta> [in Ukrainian].

7. Lekhan V.M., Kryachkova L.V., Zayarsky M.I. (2018). Analysis of health care reforms in Ukraine: from independence to modernity. *Dnipropetrovsk Medical Academy of the Ministry of Health of Ukraine. HEALTH OF THE NATION*. 4 (52).

8. Krizina N. Sukhanova Y., (2021). Legislative and regulatory governance of departmental medicine in Ukraine. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 1 (29), 1-9pages.

9. Bern I., Ezer T., Cohen J., Overall J., Senyuta I. (2012). Human rights in health care: a practical guide / For science. ed. I. Senyuta: LOBF "Medicine and Law" (552 p.) Lviv: Publishing House.

10. LAW OF UKRAINE Fundamentals of the legislation of Ukraine on health care 2801-XII (2021, April 23) *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Kyiv: *Parlam. vyd-vo1993, №4*, Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> [in Ukrainian].

11. Закон України про місцеве самоврядування в Україні № 280/97-ВР: (1997, 21 травня) Відомості Верховної Ради України, 1997, № 24, с.

12. Popchenko T. (2011). On the priority areas for improving the domestic health sector. Analytical note of the National Institute for Strategic Studies of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-prioritetnikh-napryamiv-vdoskonalennya-vitchiznyanoi-sferi> [in Ukrainian].

13. Sidelkovsky O.L. (2019). Departmental health care institutions in the system of a single medical space: organizational and legal principles. *South Ukrainian Law Journal. Current issues of historical and legal and international law science.* (2019) Ch.-3. P.160-164.

14. Cabinet of ministers of ukraine resolution on Amendments to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 589 (2020, June 19). *Government courier official publication* 134 [in Ukrainian].

15. Department of Health and Rehabilitation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://health.mvs.gov.ua/> [in Ukrainian].

16. State Border Guard Service. Official site. Retrieved from: [https://dpsu.gov.ua/en/Sistema-medichnogo-zabezpechennya-Derzhprikordonsluzhbi- /](https://dpsu.gov.ua/en/Sistema-medichnogo-zabezpechennya-Derzhprikordonsluzhbi-/) [in Ukrainian].

17. Medical Service of the Armed Forces of Ukraine. Retrieved from: <https://military-medicine.com/almanac/127-ukraine.html> [in English].

18. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the list of health care institutions and programs in the field of health care that ensure the performance of national functions, expenditures for which are made from the state budget, and recognition as invalid of some resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. № 501 (2011, May 16) *Kyiv Government Courier official publication* 1, 2011 - № 98 [in Ukrainian].

19. Golovan V., International experience of creation and functioning of military medical forces (experience of France,

Germany, and the USA) Information reference prepared by the European Information and Research Center at the request of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <http://euinfocenter.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

20. Parshikova A. International experience in reforming the health care system (experience of the European Union) Information reference prepared by the European Information and Research Center at the request of the People's Deputy of Ukraine. Kiev. 2017 Retrieved from: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29185.pd> [in Ukrainian].

§ 1.3 МОДЕЛІ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ЗА КОРДОНОМ

Вступ. У сучасних умовах соціально-економічної та демографічної кризи одним із першочергових завдань в ієрархії пріоритетів державної політики має бути формування нормативних підвалин ефективного правового поля, спрямованого на регулювання системи соціального та публічного захисту осіб похилого віку. Аналіз сучасної системи законодавчого регулювання та практика її реалізації свідчать, що наразі ще не сформовано ефективну систему нормативно-правового забезпечення соціального захисту старшої вікової групи.

На думку більшості вчених, сьогодні рівень цивілізованості країни має оцінюватися не розвитком космічної техніки, а тривалістю життя населення, яка в найпершу чергу залежить від тих коштів, які витрачаються на соціальну захищеність населення в будь-якій сфері. Останні десятиліття тенденція до збільшення тривалості життя носить глобальний характер. Демографи різних країн відзначають, що вельми сприятливі перспективи зростання середньої тривалості життя спостерігаються в країнах, що розвиваються. В цих країнах позитивний вплив на тривалість життя мають досягнення в медичній сфері, в удосконаленні охорони здоров'я, поліпшенні життєвих умов, успіхи у боротьбі з бідністю, підвищення загального рівня життя, турбота держави про людей похилого віку шляхом якісної публічної і соціальної політики.

У зв'язку з постарінням населення виник комплекс проблем економічного, медичного, соціального характеру. В деяких з розвинутих країн науковий аналіз цих проблем і пошук шляхів їх розв'язання ведуть спеціальні інститути, центри та установи. Обов'язковою умовою збільшення тривалості життя повинно бути зберігання здоров'я і працездатності на максимально можливий період. Який він – цей максимальний період? Остаточної відповіді на це

питання поки що не має. Більшість вчених припускають, що людина може прожити 100-120 років. Однак у жодній з розвинутих країн середня тривалість життя не перевищила 80 років. Це означає, що поки що людство не досягає відпущеної йому природою межі.

Як же цього досягнути? І щоб життя людини було тривалішим, і щоб якість цього життя була б на самому високому рівні для віку, визначеному долею?

Виклад основного матеріалу. Чимало уваги питанням життєзабезпечення осіб похилого віку приділяють міжнародні організації. Першоджерелом національного законодавства України є нормативно-правові акти, розроблені міжнародним співтовариством, у зв'язку з чим одним із ключових напрямів сучасної державної політики у сфері соціального захисту є відповідність внутрішнього національного законодавства загальноновизнаним нормам і стандартам, розробленим ООН. Ця організація, як міжнародно-соціальний інститут, що розробляє законодавчу базу у соціальній сфері, закликає уряди до закладення фундаментальної основи політики у сфері соціального захисту, яку необхідно включати до своїх національних програм. Спробуємо подивитися у Принципи Організації Об'єднаних Націй по відношенню до людей похилого віку, де викладені пропозиції зробити повноцінним життя осіб похилого віку [1].

Принципи об'єднані у 5 груп:

Незалежність, Участь, Догляд, Реалізація, Гідність.

Незалежність. Люди похилого віку повинні мати доступ до відповідних благ і обслуговування, можливості працювати, брати участь у визначенні термінів припинення трудової діяльності, зберігати можливість участі в програмах навчання і професійної підготовки, жити в безпечних умовах з урахуванням особистих схильностей та зміни стану самопочуття, отримувати сприяння в проживанні в домашніх умовах до тих пір, поки це буде необхідно

Участь. Люди похилого віку повинні бути як і раніше залучені в життя суспільства, активно брати участь в розробці і здійсненні політики, яка безпосередньо зачіпає їх добробут, ділитися своїми знаннями та досвідом з представниками молодого покоління.

Люди похилого віку повинні мати право шукати і розширювати можливості для діяльності в інтересах громади і виконувати на добровільних засадах роботу, яка відповідає їх інтересам і можливостям. Люди похилого віку повинні мати можливість створювати рух або асоціації осіб похилого віку.

Догляд, турбота. Літні люди повинні бути забезпечені доглядом і захистом з боку сім'ї і громади відповідно до системи культурних цінностей даного суспільства.

Реалізація внутрішнього потенціалу. Реалізація внутрішнього потенціалу закликає нас до того, щоб людям похилого віку завжди був відкритий доступ до самореалізації і суспільних цінностей в галузі освіти, культури, духовного життя.

Україна, перебуваючи повноправним членом ООН, зобов'язана під час розроблення національного законодавства щодо забезпечення осіб похилого віку, враховувати вищезазначені міжнародні стандарти.

Постаріння суспільства – процес збільшення частки осіб похилого віку в загальній чисельності населення [2]. Старіння населення - одне з найбільш значимих демографічних явищ сучасності, яке зумовлено історико – еволюційним фактором і можливе тільки на досить високому рівні економічного, соціального, науково-технічного і культурного розвитку суспільства. Таким чином, процес демографічного старіння населення став незаперечним фактом суспільного життя розвинених країн світу, який, згідно з усіма варіантами прогнозів демографічної ситуації у світі, відбуватиметься до 2300 року. У таких країнах, починаючи з 1960рр. сформувався новий соціально - демографічний прошарок - «молоді люди похилого віку» - «youngold»: «старші дорослі» у США, і

«люди третього віку» в Європі, Австралії, Новій Зеландії. В інтерпретації британського соціолога П. Ласлетта, третій вік – це результат економічного і демографічного розвитку, успішної соціальної політики. Старші дорослі, або люди третього віку – це особи, які формально, за календарним віком, можуть вважатися відносно старими, однак за станом здоров'я, освітою, знаннями й компетенціями, бажанням і здатністю продовжувати професійну діяльність – вони досвідчені старші дорослі. Людей, які народжені в період 1946-по 1964 р. в США називають поколінням «бебібумерів». Ця когорта людей в розвинутих країнах характеризується найвищим рівнем матеріального і соціального забезпечення, освіти і здоров'я [3].

Таким чином, середину ХХ ст. можна вважати початком нової соціальної групи – «люди вільного часу», для якої необхідне ініціювання системи економічних, оздоровчих, культурних соціальних і психічних потреб.

Особливо чітко це можна відстежити на прикладі країни США, де соціальні акції цієї категорії людей поза пенсійного віку були започатковані рухом «Сиві Пантери» ще на початку 70рр. ХХ ст.

З'ясовано, що одним з головних факторів, які спонукають людину до навчальної діяльності у похилому віці, є її попередня освіта: чим вищий її рівень, тим більша ймовірність того, що людина буде брати участь у освітніх програмах для старших дорослих [4]. За останні десятиліття рівень освіти американців пенсійного віку суттєво підвищився. У 1970р. тільки 28% осіб, старше 65 років, мали рівень завершеної вищої школи, тоді як у 2005р. цей показник зріс до 74% [5]. Оскільки наявність у людини попередньої освіти позитивно корелюється з участю у навчальній діяльності у поважному віці, то, відповідно, актуалізується потреба розширення освітніх програм для старших дорослих. Освітні програми розглядаються старшими людьми, як можливість подальшої самореалізації особистості: люди у похилому віці намагаються задовольнити свій

інтелектуальний потенціал та освітні інтереси, які не були реалізовані в молодості. Крім того, у пізньому віці люди найбільше шкодують, що або не здобули освіту, або ж приділяли їй недостатньо часу [6].

Демографічні тенденції постаріння населення і стрімкий науково-технічний прогрес у США в середині 1970-80-х рр. сприяв активному залученню старших дорослих на здобуття вищої освіти. На державному рівні Конференція Білого Дому з проблем старіння (White House Conference on Aging), яка вперше відбулася у 1971р., визначила освіту базовим правом людини та невід'ємною складовою успішного старіння [7].

Американський геронтолог Г. Муді (H.Moody) визначав три передумови створення спеціальних навчальних програм для старших дорослих: а) відхилення (довгий час не було потреби для таких програм); б) адаптація (освіта була способом подолання беззмістовності пост пенсійної фази життя людини); в) само актуалізація (навчальна діяльність осіб похилого віку розглядається як засіб подальшого особистісного розвитку) [8].

Іншим вагомим чинником розвитку освіти людей похилого віку стала, так звана «змішана схема життя» (blendedlifeplan), що своєю чергою була результатом демографічних, соціальних і технологічних трансформацій в американському суспільстві [9]. Спосіб життя людини, навчання, робота і пост - пенсійний період визначаються напрямком історичного розвитку, суспільними поглядами і державною політикою. Починаючи з середини ХХ ст. американці загалом живуть довше і здоровіше, одружуються пізніше, народжують менше дітей і формують значно освіченіше суспільство. Окрім того, з розвитком інформаційних технологій, знання і освіта не обмежуються ні кордонами, ні визначеним місцем розташування, що суттєво розширює можливості освіти (формальної чи не формальної), для різних верств і вікових категорій населення. З іншого боку, в суспільстві зростає запит на професійну гнучкість людини, тобто, підвищення і зміну фахової кваліфікації.

Таким чином, наприкінці 1980-х рр. в американському суспільстві визріла необхідність перегляду традиційної концепції життєвого шляху людини, щоб закріпити можливості для більш гнучкої участі в робочому капіталі людей у третій чверті життєвого циклу (50-75 років; 55-80; 60-85). У 2008 році перші представники покоління «бєбібумерів» почали виходити на пенсію. Оскільки це була когорта переважно освічених і досить заможних людей, усі сфери суспільного життя США повинні були відреагувати на цей виклик і відповідним чином перебудувати свою політику задля забезпечення потреб і задоволення інтересів усіх вікових груп, зокрема й людей похилого віку. Такі зміни суттєво вплинули на життєву траєкторію людини і часовість основних життєвих подій: стираються часові межі між періодом освіти, роботи і рекреації. Тобто технологічний, економічний і соціальний прогрес призвів до зміни традиційної моделі життєвого шляху людини: від почергової трьох-компонентної структури «освіта-робота-пенсія», до змішаної, коли зазначені компоненти життєвого шляху не мають визначеної послідовності й тривалості, не обмежуються віком; робота поєднується з освітою, і з дозвіллям, а пенсія може бути часом дозвілля, освіти і роботи.

Можна зауважити, що освіта молодих осіб в основному пов'язана з подальшою кар'єрою, компетенціями чи фахом, новими знаннями, а в похилому віці фокус уваги зміщується на особистісний інтерес, відповідно до сфери зацікавлення. Вимогою часу стало формування державної політики, яка б базувалася на нових підходах до старіння і пост-пенсійної фази життя.

Головним викликом для американського суспільства, в структурі населення якого великий сегмент займають люди похилого віку (і за прогнозами він зростатиме), стала мобілізація цієї вікової когорти у національний ресурс, долаючи традиційне сприйняття людей похилого віку як соціального тягаря [10].

В умовах постаріння суспільства вимогою часу було формування державної політики, яка б базувалася на нових підходах до старіння і пост-пенсійної фази життя, оснований на якості життя людини у похилому віці. А це, своєю чергою, пов'язано з розвитком таких сфер, як освіта старших дорослих (людей похилого віку), волонтерська робота, дозвілля, культурна діяльність. З іншого боку, демографічна ситуація старіння населення створює суттєвий економічний тиск на американське суспільство. Якщо особа виходить з категорії «робоча сила», вона, відповідно, втрачає заробіток і переходить на соціальне забезпечення або пенсію. Оскільки середня тривалість життя у Сполучених Штатах з другої половини ХХ ст. постійно зростає, навіть істотне збільшення років трудової (професійної діяльності), залишає сучасному й майбутнім поколінням більший пост-пенсійний період, ніж мали усі попередні генерації в історії Сполучених Штатів. Розраховано, що п'ять додаткових років трудової діяльності зменшує дефіцит пенсій Social Security, підвищує індивідуальний пенсійний бюджет і збільшує податкові внески, які можуть бути використані на інші урядові програми [11].

Отже, заохочення працівників відтермінувати вихід на пенсію стало одним із способів зниження економічного тиску в країні з демографічною ситуацією старіння населення. Водночас, це означає, що в робочому капіталі США збільшується сегмент працівників літнього віку. Якщо старіюче суспільство прагне підтримувати чи навіть нарощувати рівень продуктивності, який воно демонструвало в минулому, то необхідно залучати трудовий ресурс людей похилого віку, чий потенціал раніше ігнорувався у суспільстві і втрачався. Використання цього людського ресурсу вимагає змін у пенсійній політиці, запровадження прогресивної системи стимулів для старших працівників з метою гальмування раннього виходу на пенсію.

Однак, у пост - індустріальний період розвитку американської економіки досягнення цієї мети

супроводжувалося необхідністю якісних змін у сфері фахової підготовки працівників. Технічний і технологічний прогрес, міжнародна торгівля і власне, побудова ринку праці, вимагали підвищення кваліфікації, перекваліфікації, розширення знань, або ж набуття нових навичок для виконання робіт і професій, яких раніше не було на ринку.

Таким чином, у 1980-90-х рр. у Сполучених Штатах склалися відповідні умови для залучення старших дорослих до здобуття чи продовження освіти, серед яких:

- швидкий технічний розвиток країни й технологічні зміни (комп'ютеризація, автоматизація) у промисловості;

- нові федеральні ініціативи щодо підвищення якості і продуктивності робочої сили (зокрема, Акт партнерства щодо підвищення професійної кваліфікації ("Job Training Partnership Act"));

- зміна демографічної структури робочої сили: зменшення частки молодих людей і збільшення частки людей середнього і похилого віку;

- суспільний запит пролонгації трудової діяльності, скасування обов'язкового виходу на пенсію, підвищення віку для отримання виплат Social Security та прагнення самих людей похилого віку до поліпшення власного соціального забезпечення;

- підтримання продуктивності й конкурентоспроможності США в міжнародній економіці, що також вимагає підвищення фахових компетенцій людини упродовж усього періоду трудової діяльності.

Потрібно наголосити, що залучення осіб похилого віку до трудового ресурсу пов'язане з підвищенням якості життя фактично усіх верств населення. З економічної точки зору, в такий спосіб можна досягти податкового балансу: знижується податкове навантаження загалом на працююче населення країни, заповнюється бюджетна прогалина у пенсійному фонді, людина має можливість збільшити власні пенсійні накопичення і пенсійні виплати, підвищується рівень видаткової (купівельної) спроможності громадян; з соціальної

точки зору - відбувається соціальна адаптація та реадaptaція людей похилого віку, суспільне «включення» і комунікація між поколіннями.

Вирішальна відповідальність у цьому питанні припадає на освітню систему, особливо на її вищу ланку, перед якою постало завдання розвитку багатовимірною навчання, що дозволили б старшим дорослим удосконалювати раніше набуті компетенції й адаптувати їх до нових суспільно-економічних умов. Важливим кроком у цьому напрямі було підтримання на державному (федеральному) рівні співпраці коледжів професійно-технічної освіти з бізнесом з метою навчання для конкретної професії. Однак, незважаючи на окремі ініціативи, інституції вищої освіти демонстрували незначний інтерес до перекваліфікації і навчання старших працівників. Освітні програми в основному орієнтувалися на молодь і на людей середнього віку. Перекваліфікація осіб віком за 50 років – явище рідкісне у закладах вищої освіти. Це питання вимагало підтримки на державному рівні через створення і часткове чи повне фінансування відповідних освітніх програм для американців похилого віку [10].

Зазначимо, що до 1980-х рр. питання освіти і перекваліфікації працівників не розглядалося на серйозному рівні не у сфері бізнесу, ні в сфері трудових ресурсів, ані в освіті. Кожна з цих галузей розглядала старшого дорослого тільки як потенційного пенсіонера, тому їхня політика була спрямована на підготовку нових фахівців. Освітні програми орієнтувалися на молодих, некваліфікованих осіб. Зважаючи на те, що розвиток індустріального суспільства постійно потребував кваліфікованої робочої сили, у 1960-х рр. на урядовому рівні було підтримано програми професійного навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікації працівників. Першим документом, який дав поштовх для розвитку освітніх програм для старших дорослих та приходу цієї вікової когорти до коледжів, був «Акт розвитку і навчання робочої сили» («Manpower Development and Training Act»), 1962 р. та «Акт розширення виробництва» (Trade

Expansion Act»), 1962р. [12]. Однак, суперечності між суспільними завданнями підвищення добробуту і розвитку людського капіталу залишилися невирішеними. Програми перекваліфікації у 1960-х рр. відображали дві головні цілі політики у цьому напрямі: а) боротьба з бідністю – освітні програми для біднішої категорії меншин з метою їх подальшого працевлаштування (залучення їх у робочу силу), в основному призначені для молодих людей; б) програми перекваліфікації працівників, які втратили роботу внаслідок автоматизації виробництва і розвитку нових технологій, створені переважно для осіб середнього й похилого віку. Незважаючи на обмежену кількість таких програм, вони виконали свою функцію допомоги працівникам вийти на ринок праці. До кінця 1970-х рр. федеральними освітніми програмами перекваліфікації було охоплено понад 5 млн. дорослих осіб [13]. Програми включали удосконалення компетенцій у сфері тієї професії, на посаді якої людина вже перебувала для отримання нових професійних знань і вмінь, включаючи в себе підвищення кваліфікації та розширення досвіду, навчання для сфери громадського обслуговування.

У 1974р. було прийнято Акт регулювання виробництва («Trade Adjustment Act»), який мав стати ще однією формою компенсації безробіття, однак він не був успішним: освітніми програмами перекваліфікації було охоплено всього 400 000 працівників середнього і старшого віку, але тільки 3, 7% з них змогли працевлаштуватися за новим фахом [13].

Таким чином, у період пост - індустріальної економіки і, особливо, в інформаційну еру американське суспільство стикнулося з кількома вагомими завданнями щодо інтеграції старших дорослих у трудовий капітал країни. З одного боку, відбувався «демографічний зсув» - значне зростання частки людей похилого віку в загальній структурі населення США і, відповідно, в структурі трудового ресурсу країни, а з іншого - стрімкий розвиток техніки і технологій актуалізували проблему кваліфікованих фахівців. Така ситуація, по-перше, призвела до політики заохочення раннього виходу на пенсію

(1980-90-ті рр.) з метою оновлення робочого капіталу молодими фахівцями, по – друге, наприкінці 1990-2000-х рр., з входженням генерації «бєбібумерів» у категорію «похилий вік», що спричинило суттєве навантаження на пенсійний фонд (Social Security) і податкову систему, спонукала до налагодження бюджетного балансу через зміни у системі пенсійного забезпечення, створення освітніх програм для людей похилого віку з метою їх інтеграції у трудовий капітал країни. Тобто, підтримувалася політика пізнього виходу на пенсію та часткової зайнятості пенсіонерів. Своєю чергою, це посилило конкуренцію між молодшими (чи потенційними) фахівцями і працівниками старшого віку. Відтак, дієвим механізмом вирішення проблеми збалансування трудового капіталу і стабілізації пенсійного фонду і податкових навантажень на працююче населення США, стало розширення трудового ресурсу за рахунок людей похилого віку (старших дорослих). Водночас, така політика вимагала належної фахової компетенції цієї категорії працівників, що зумовило значне розширення освітніх програм для осіб похилого віку.

Візьмемо до уваги, що згідно з дослідженнями Д. Бірч (D. Birch), у 1970-х роках майже дві третини нових робочих місць у США були створені малим бізнесом (таким вважалося підприємство, на якому працювало менше, ніж 20 осіб) [13]. Питання перепідготовки працівників похилого віку стало обов'язковим в ситуації постаріння населення. Для його вирішення бізнес компанії запропонували фінансову підтримку відповідним освітнім інституціям, які б займалися перепідготовкою старших працівників; а згодом ці компанії могли б наймати їх на роботу. Одним з таких успішних проєктів стала Форд Фундація спонсорювання перепідготовки кадрів для малого бізнесу, яка пропонувала фінансову підтримку малому бізнесу для перекваліфікації людей, зокрема старших дорослих, які втратили роботу, з можливістю їх подальшого працевлаштування.

У співпраці з невеликими бізнес – компаніями заклади

вищої освіти також вбачали гарну перспективу: з одного боку – це потенційний ринок нових студентів, а з іншого – можливість налагодження плідної співпраці «індустрія – освіта – ринок праці», що б позитивно впливало на розвиток і кожного зазначеного сектора, і стрімко зростаючої пост - індустріальної економіки в цілому. Як наслідок, це стало вагомим кроком у вирішенні проблем старіючого суспільства. Для перекваліфікації старших дорослих освітня галузь вносила відповідні зміни до навчальних програм, які відображали тісну співпрацю з промисловістю та бізнесом, тобто мали більшу професійну спрямованість навчання, а також враховували національні та регіональні інтереси розвитку економіки.

Висновки. Отже, у період стрімкого технічного, технологічного та економічного розвитку будь-якої країни, перепідготовка старших дорослих (людей похилого віку), стає важливим напрямом соціальної економічної політики . Американське суспільство подає приклад гідного відношення до цієї ситуації, ситуації старіння населення.

Альтернативним підходом , на погляд Г. Муді (Н. Moody), міг би стати пріоритет підготовки людей похилого віку до нових можливостей і нових професійних ролей. Така ситуація демонструє, що на урядовому рівні враховуються тенденції старіння населення в перспективу індустріальної політики будь-якої країни : постійний розвиток особистості вважається однією з головних умов економічного зростання в майбутньому. Таким чином, економічний фактор можна вважати одним з ключових у розвитку освіти впродовж життя. Залучення до освіти старших дорослих зумовлено: а) стрімким розвитком постіндустріальної економіки; б) національним прагненням стимулювати формування суспільства з можливістю здобуття освіти для усіх вікових груп; в) ініціативою старіючого суспільства; г) результатом громадського руху, публічної і соціальної політики за освіту дорослих і людей похилого віку (старших дорослих), який ґрунтувався б на демократичному

підході «освіта для всіх». Вагомим здобутком постіндустріального американського суспільства стала ідея ціложиттєвого розвитку особистості, і, відповідно, формування концепції освіти упродовж життя, що вважалося одним з головних чинників суспільного, економічного, соціального і культурного поступу держави. Освіта у похилому віці також обґрунтована результатами досліджень у сфері геронтології, які доводять позитивний вплив інтелектуального, емоційного і духовного розвитку на якість життя людини і на розширення її здатності бути корисною для суспільства.

Гарним прикладом для досвіду України є можливість побачити, як на урядовому рівні враховуються тенденції політики США для людей «третього покоління». Приємно відзначити, що на самому високому рівні країни зрозуміло, що розвиток особистості з дитинства і до похилого віку вважається однією з головних умов економічного зростання будь-якої країни в майбутньому. *Освіта* людей похилого віку повинна стати важливим напрямком державної політики і інститутів громадянського суспільства в Україні з урахуванням базових принципів Організації Об'єднаних Націй, де враховуються: *Незалежність, Участь, Догляд, Реалізація, Гідність*, - поняття, які є невід'ємною складовою всіх громадян, а особливо, старших дорослих будь-якої країни.

Список використаних джерел:

1. Принципы Организации Объединённых Наций в отношении пожилых людей. - Режим доступа:http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml [Printsipyi Organizatsii Ob'edinennyih Natsiy v otnoshenii pozhilyich lyudey. – Rezhim dostupa: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml]

2. Калинин И., Кваша А., Старение населения: проблемы и перспективы / население третьего возраста / под ред.

И. В. Калинюк. – М.: МЫСЛЬ, 1986. – 272с. – с. 3-33.

3. Laslet P. A. Fresh Map of Life; The Emergence of the Third Age.- Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.

4. Suyder T., Hoffman C., Geddes C. Diggest of Educational Statistics. – Washington, D.C.: US Department of Education, National Center for Educational Statistics, 1997.

5. U. S. Administration on Aging. Report 2006a. – [http // www. aoa.gov](http://www.aoa.gov)

6. De Genova N. P. Gangster Rapand Nihillsmin Black America: Some Questions of Life and Death // Socialtext. – 1995. - No.43. – P. 89-132.

7. James K. L. Rethinking art education for older adults: an ethnographic study of the University of the Third Age. – Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, 2008. – The Pennsylvania State University. – 416p.

8. Moody H. Philosophical presuppositions of education for old age // Educational Gerontology. – 1976. – No. 1. – P. 1-16.

9. Cross, K. P. Adultsas Leamers. San Francisco: Jossey – Bass,1981.

10. Чаграк Н. І. Вплив демографічних і соціально-економічних факторів на розвиток освіти людей похилого віку у США / Н. І. Чаграк // Педагогіка / Київ, нац.. ун-т ім..Т.Шевченка. – Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2016. – 2016.Вип.2.(4). – С.77-83.

11. Butrica B. A., Jonson R. W., Smith K. E., Steuerle C. E. Does Work Pay at Older Ages? – Washington, D. C.: The UrbanInstitute, 2004. – [http: // www.urban.org](http://www.urban.org) / url. Cfm ? ID=411121

12. Manheimer R. Allocation Resources for Lifelong Learning for Older Adults / Challenges of an ageing society. Ethical Dilemmas, Political Issues. Ed. by R. Pruchno, M. Smyer. – Baltimore: The John Hopkins University Press, 2007. – 448p.

13. Government Spending on the Elderly / D. B. Papadimitriou. – New York: Palgrave McMillan, 2007. – 404p.

ODDÍL 2. EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU

§ 2.1 СУТНІСТЬ ТА ЕТАПИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОНДОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Вступ. Фондовий ринок є складною нерівноважною системою, що постійно змінюється. Як зазначалось в [1, с.6], фондовий ринок, як динамічна система, «характеризується наявністю особливого виду внутрішніх і зовнішніх зв'язків між структурними елементами, провідну роль серед яких відіграють функціональні. У свою чергу, безпосередньою формою функціонування фондового ринку є зв'язки взаємодії його елементів, а взаємодія – це реально існуюче протиріччя.» Проведений у роботі [2] «аналіз структури, функцій, взаємозв'язків фондового ринку дозволяє віднести його до класу *відкритих* (незамкнених) систем, які з певною регулярністю ... обмінюються з оточуючим середовищем речовиною, енергією та інформацією. Фондовий ринок є системою із властивостями і функціями, що змінюються без циклів, отже він належить до категорії *нестабільних (динамічних)* систем.

За кількістю об'єктів фондовий ринок є *великою складною* системою. В складних системах зміни будь-яких змінних викликають зміни багатьох інших змінних, до того ж подібна залежність рідко буває однолінійною (тобто не може бути вираженою у вигляді пропорційної залежності). У відповідності до синергетичного підходу це означає, що в дослідженні трансформації фондового ринку доцільно спиратись на поняття біфуркації. Методологією складних біфуркаційних перетворень не виключається можливість не тільки поступального, а й регресивного розвитку. Нестійкість системи робить її надзвичайно чутливою до управлінських впливів. При цьому необхідно правильно визначати фактори «збурення», зовнішні та внутрішні

впливи, що впливають на економічну систему, їх силу і напрямок, щоб утримати та спрямувати рух системи на визначеній траєкторії» [2,с.60].

За наявності додатних зворотних зв'язків між фондовим ринком та соціально-економічною системою в цілому зростає потреба в дослідженні трансформаційного контексту фондового ринку. На сьогодні недостатньо дослідженими залишаються закономірності, типологія, напрямки та перспективи трансформації фондового ринку як відкритої соціально-економічної системи, взаємообумовленість процесів трансформації глобального та національного фондового ринку.

Метою даного дослідження є виявлення сутності, суперечностей та етапів трансформації фондового ринку України, що дозволить приймати більш обґрунтовані рішення, щодо регулювання фондового ринку.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку методології наукових досліджень використовує постнеокласичний підхід до дослідження складних нерівноважних систем і розглядає процес трансформації як спосіб або форму розвитку системи при якому система в точці біфуркації переходить у якісно новий стан, відбувається зміна її просторово-часової організації.

Загальна послідовність етапів трансформації є такою: зруйнування основ “старої” системи – запровадження нових формальних інституцій та механізмів їх дотримання – створення нових неформальних регуляторів господарської діяльності – утвердження нової інституційної рівноваги.

Фондовий ринок України є не лише об'єктом трансформації, але й сам є результатом трансформації системи більш високого порядку, він сформувався не внаслідок еволюції, поступового розвитку існуючої системи, а як результат інверсійного типу системної трансформації економіки. Інверсія(на латині *inversion* – перегортання, перестановка) – термін, що означає зміну прямого порядку, стан розвитку процесу, коли завершення стає його початком.

При цьому зворотному ході розвитку логічне (хід реформ) не збігається з історичним (природною еволюцією) [3, с.87]. Зрозуміло, що такий порядок перетворень породжує багато суперечностей.

Через відсутність фондового ринку в минулій системі господарювання України, держава відіграла провідну роль в процесі створення фондового ринку. Значну, а в деяких питаннях – і визначальну роль зіграла також співпраця з міжнародними та закордонними фінансовими організаціями.

На етапі формування фондового ринку створення інституціональної структури здійснювалось на основі свідомо керованого інституційного проектування, шляхом запозичення інституційних форм, "політичної модернізації" інституціональної системи, яка базувалася на активній пропозиції інститутів з боку держави. Такий шлях був необхідним з огляду на необхідність обслуговування процесу приватизації. Як зазначає українська дослідниця Л.Потравка, «початковим етапом трансформації є виникнення потужного подразника, котрий має викликати як значну кількість деформацій системи загалом, так і ланцюгові деформації її структурних елементів...Часовий період, котрий починається з утворення трансформатора, що викликає достатньо потужні зрушення структури системи, які приводять до якісних перетворень...називають трансформаційним етапом» [4, с. 197]. Для українського фондового ринку саме приватизація і стала таким потужним подразником.

За час свого існування фондовий ринок України пройшов декілька етапів розвитку. Для періодизації етапів трансформації важливо визначити критерій, за яким вона здійснюється. На наш погляд, таким критерієм є зміна соціальних, економічних і практичних задач кожного з виділених періодів, завдяки зміні компонентів та зв'язків системи.

Перший етап (1991 – 1998 рр.) Зародження і створення інституційної основи фондового ринку. Зародження фондового ринку в Україні стало можливим і

необхідним внаслідок руйнування соціально-економічної системи адміністративного типу і формування основ ринкової економіки. Основним завданням першого етапу трансформації фондового ринку було створення основних елементів ринку, нормативної бази для функціонування ринку, розбудова його інфраструктури, створення необхідних механізмів для акціонування підприємств, а також умов для без інфляційного фінансування дефіциту державного бюджету. Появу фондового ринку в незалежній Україні пов'язують з прийняттям Закону України «Про цінні папери і фондову біржу» (1991).

Характеризуючи умови виникнення фондового ринку, варто зазначити, що це був дуже складний період для економіки країни: соціальна система переживала глибинну трансформацію, її колишній інституціональний каркас вже був зламаний, а новий ще не збудований. Характерною ознакою цього періоду були численні суперечності, пов'язані з високим рівнем невизначеності та викривленими інституційними зв'язками.

Протягом 90-х років було проведено дві грошових реформи (у 1992 був випущений в обіг купоно-карбованець, а у 1996 – гривня), купівельна спроможність населення, обсяги виробництва впали до надзвичайно низького рівня. Глибину кризових явищ характеризують показники, що наведені у Таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка макроекономічних показників України у 1991-1999 роках

Назва показника	1991	1991	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
ВВП (% до 1990 року)	91,3	82,3	70,6	54,4	47,8	43,0	41,7	40,9	40,8
ВВП (% до попереднього року)	91,1	89,8	85,7	77,4	88,5	90,0	97,0	98,1	99,8

Індекс-дефлятор (% до попереднього року)	1962	18660	34354	10535	5155	1662	1181	1121	1273
Курс національної валюти до 1 долл. США (до 1996 р. – купонокарбованець, з 1996 р. – гривня)	-	208	4539	31700	147307	1,83	1,86	2,44	4,13

Складено автором за даними: Структура сукупних витрат домогосподарств.

Держкомстат України [Електронний ресурс]-URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2006_u.htm

У зв'язку з тим, що протягом аналізованого відбулась грошова реформа, ми наводимо дані не в абсолютних, а у відносних показниках. Внаслідок відсутності структурних і ринкових реформ, фізичний обсяг ВВП за 10 років зменшився більше ніж у двічі, країна пережила гіперінфляцію.

В цих складних умовах потрібно було трансформувати економіку, для цього, в першу чергу, потрібно було узаконити приватну власність, яка є основою ринкової економіки. Тому велике значення як для формування основ ринкової економіки так і фондового ринку мало ухвалення у лютому 1991 року Закону України «Про власність». Легітимізація приватної власності дозволила розпочати роботу з формування правової бази роздержавлення й приватизації і почати процес акціонування державних підприємств.

У 1992-1995 рр. в Україні була проведена змішана (грошово-сертифікатна) приватизація, яка передбачала пропорційне співставлення між платною і безплатною приватизацією. Це був вимушений спосіб, з огляду на

економічну ситуацію в країні. Шляхом акціонування, яке було основним способом приватизації у період з 1994 по 1997 рік, було приватизовано 60,5 % об'єктів великого підприємництва, шляхом оренди з викупом – 30%, конкурентними способами – 6%. Майже всі підприємства, акції яких було запропоновано до продажу, виявилися привабливими для покупців, проте знайти в процесі приватизації ефективних власників, спроможних вивести підприємства з кризового становища, не вдалося.

У свою чергу, обслуговування процесу акціонування підприємств потребувало відповідної інфраструктури. Отже, почали створюватися окремі елементи інституціональної системи фондового ринку: організатори торгів, торговці цінними паперами та інвестиційні компанії. В той же час, відсутність спеціалізованих інституцій регуляторів на ринку цінних паперів у цей період спричинила численні порушення законодавства та невинуватену кількість учасників ринку.

Приватизація мала б стати істотним чинником реальної економічної трансформації, але безпосередні зміни економічної поведінки та показників приватизованих підприємств були мінімальними. Приватизація відбувалась поступово, супроводжувалась збереженням неформальних прав контролю державними управлінцями. Відмовитись від значної частини неформальних прав контролю державних службовців змусила криза 1998-1999 років, під час якої, завдяки попередньо проведеній приватизації, відбулось посилення прав власності та істотна зміна системи економічних відносин в Україні.

Визначальною подією першого етапу стало створення спеціальної регуляторної інституції – Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку (жовтень 1996 року), на яку було покладено функції, пов'язані з реєстрацією, ліцензуванням та контролем за діяльністю учасників фондового ринку, а також за реєстрацією емісій цінних паперів.

Важливим кроком в розвитку інституційної

інфраструктури виявився Указ Президента України про затвердження Положення про діяльність в сфері прав власності на цінні папери та депозитарну діяльність (березень 1996 року), цим Положенням було закладено основи реєстраторської діяльності на фондовому ринку, що мало сприяти збільшенню обсягу торгів.

Стрімко зростала кількість учасників ринку (Таблиця 2.), станом на 1 січня 1996 р. Фондом державного майна України було видано 366 ліцензій довірчим товариствам на здійснення представницької діяльності з приватизаційними паперами, 252 дозволи інвестиційним фондам та інвестиційним компаніям на здійснення комерційної діяльності з приватизаційними паперами, 31 ліцензія торговцям цінними паперами на здійснення посередницької діяльності з приватизаційними паперами, 22 ліцензії комерційним банкам на здійснення посередницької діяльності з приватизаційними паперами, 1359 ліцензій на ведення реєстраторської діяльності, 6 – на депозитарну діяльність.

Таблиця 2

Структура та динаміка учасників фондового ринку України за період з 1996 по 1998 рр.

Показник	1996	1997	1998
Кількість торговців ЦП	704	874	881
Кількість організаторів торгів	5	5	6
Кількість зберігачів ЦП	1	6	29
Обсяг торгів ЦП (млрд. грн.)	немає даних	7,5	10,456

Складено автором за даними: Річний звіт ДКЦПФР за 2000рік.

[Електронний ресурс] -URL: [https://www.nssmc.gov.ua/ activities/annual](https://www.nssmc.gov.ua/activities/annual)

Важливим нормативним актом, який заклав основи державного регулювання ринку цінних паперів та контролю

за випуском та обігом цінних паперів та їх похідних, став Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» (1996 р.). Створення у 1995 році Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку унормувало відносини регулюючого органу з іншими державними органами з питань регулювання та контролю на ринку цінних паперів і сприяло розвитку емісійної діяльності, яка переважно була пов'язана з процесом акціонування підприємств (Табл.3).

У 1997 – 1998 рр. законодавча база ринку цінних паперів України поповнилася такими нормативними актами як: Закон України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні»; Положення про ведення реєстрів власників іменних цінних паперів; Положення про ліцензування реєстраторів; Положення про депозитарії; Положення про ліцензування депозитаріїв; Положенням про порядок реєстрації цінних паперів іноземних емітентів в Україні. Ці нормативні акти дозволили дещо активізувати торгівлю цінними паперами.

Таблиця 3

Обсяги випуску акцій та облігацій у 1996- 1998 роках (за суб'єктами ринку) (млрд. грн.)

Суб'єкти ринку	Акції			Облігації		
	1996 рік	1997 рік	1998 рік	1996 рік	1997 рік	1998 рік
Комерційні банки (ЗАТ)	0,006	0,170	0,231	0,663	0,500	–
Комерційні банки (БАТ)	0,049	0,269	0,324	–	0,035	2,691
Страхові компанії	0,002	0,015	0,100	1,946	102,000	3,500
Інвестиційні компанії та інвестиційні фонди	0,001	0,018	-0,030	10,200	3,900	2,000
Підприємства (ЗАТ)	0,068	1,724	6,254	–	10,000	–
Підприємства (БАТ)	1,696	7,247	4,960	–	–	–

Усього	1,821	9,443	11,839	12,809	116,435	8,191
--------	-------	-------	--------	---------------	----------------	--------------

Складено автором за даними: Річний звіт ДКЦПФР за 2000рік.

[Електронний ресурс] - URL: <https://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>

Упродовж аналізованих десяти років практично всі підприємства відчували гостру потребу в поповненні обігових коштів. Поряд із використанням у господарському обігу векселів, підприємства мали змогу використовувати інший вид корпоративних цінних паперів - облігації підприємств. Однак слід зазначити, що підприємства практично не використовували можливості ринкового механізму залучення додаткових коштів шляхом емісії та розміщення корпоративних облігацій, це було зумовлено низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників:

- несприятливий вплив на ринок мали суттєві прогалини у законодавстві, зокрема, не було чітко визначено істотні економічні умови та вимоги, дотримання яких є необхідним для одержання дозволу на емісію корпоративних облігацій, були відсутні стандарти облігаційних позик і класів (типів) корпоративних облігацій. Зазначені недоліки знижували інвестиційну цінність облігацій;

- значні інвестиційні ресурси відволікали державні цінні папери, які розглядалися інвесторами як набагато надійніші інструменти порівняно з корпоративними цінними паперами.

Сегмент державних цінних паперів потребує окремого аналізу. У 1997 році Мінфін намагаючись залучити кошти до державного бюджету підняв доходність ОВДП до 60-70 відсотків, це призводило до домінування сегменту ОВДП на ринку цінних паперів. На початок 1998 року прямими учасниками ринку ОВДП було 160 українських банків, а капіталізація ринку ОВДП досягла 8,3 млрд. долл. США. Висока доходність державних цінних паперів приваблювала схильних до ризику іноземних інвесторів, додатковим

чинником, що створював для іноземців більш сприятливі умови інвестування ніж для резидентів було введення 30% податку на прибуток від операцій з ОВДП, але сплачувати його повинні були лише українські учасники ринку, оскільки нерезиденти були захищені від цього податку міждержавними угодами про уникнення подвійного оподаткування. Таким чином, на початок 1997 року основними покупцями ОВДП були нерезиденти. За станом на 1 травня 1997 року нерезидентам належало 47% загальної кількості проданих на цю дату ОВДП, це суттєво підвищувало концентрацію ризиків у цьому сегменті. Виплати за ОВДП в жовтні-листопаді 1997 року вже перевищували надходження від їх продажу. З початку 1997 року Мінфін проводив політику зменшення доходності ОВДП, яка у другому півріччі знизилась до 20-23%. У вересні 1998 року була проведена конверсія ОВГЗ і спекулятивний потенціал українських облігацій суттєво зменшився, це призвело до переливу у другому півріччі 1997 року коштів нерезидентів в сегмент корпоративних цінних паперів українських емітентів, зокрема у вексельний ринок.

Зв'язок українського фондового ринку з глобальним фінансовим капіталом у 90-ті роки став можливим завдяки відкриттю кордонів і відбувався через поширення впливу на український фондовий ринок міжнародного спекулятивного капіталу, цей вплив, з одного боку, був одним із чинників формування фондового ринку, а з іншого – чинником його ризику. Адже, як зазначав Дж.Сорос глобальний капітал в періоди стабільності і піднесення «всмоктує капітал з фінансових ринків та інституцій у центрі й перепомповує його на периферію – прямо, у формі кредитів і портфельних інвестицій, або непрямо через мультинаціональні корпорації». Під час кризи напрям руху капіталу змінюється на зворотний [7, с.11].

З початком світової фінансової кризи у 1998 році іноземні інвестори почали масово виводити капітал з українського ринку, що призвело до обвалу курсової вартості

корпоративних цінних паперів. Частка торгів акціями – основним інструментом ринку – зменшилася до 15 %. Основним інструментом ринку залишалися ОВДП – 46% та векселі – 39%. Основний інструмент боргового ринку – корпоративні облігації також не був затребуваним у цей період через 30% податок на прибуток від суми коштів, залучених від продажу облігацій [8, с.11].

До основних позитивних результатів першого етапу трансформації фондового ринку України слід віднести створення інституцій реєстрації прав власності на цінні папери, розкриття інформації про емітентів і професійних учасників ринку, нагляду за дотриманням законодавства на ньому. Важливим здобутком на міжнародному ринку стало включення Міжнародною фінансовою корпорацією року українського фондового ринку до переліку frontier markets (пограничні ринки) у грудні 1997. Це означало, що український ринок відповідає певним міжнародним вимогам щодо ліквідності та прозорості, хоча в цій групі Україна мала один з найменших показників капіталізації.

Таким чином, незважаючи на всі недоліки першого етапу основне завдання: формування фондового ринку як самостійної системи було досягнуто, це стало можливим завдяки державній політиці, спрямованій на підтримку інститутів фондового ринку та іноземному фінансуванню, приплив іноземних інвестицій компенсував нестачу вітчизняного капіталу, який в цей період активно формувався. Саме фондовий ринок зіграв вирішальну роль в створенні основ ринкової економіки, створивши критичну масу приватної власності. В той же час, фондовий ринок на цьому етапі ще був нездатен виконувати такі функції як перерозподільна, кумулятивна та інвестиційна.

Інституційна трансформація в цей період характеризується нестабільністю інституційних рамок, основним трансформатором (діючою силою трансформації) в цей період була необхідність приватизації, джерела трансформації фондового ринку знаходились за внутрішніми

межами системи, основний напрям трансформації – становлення цілісної системи фондового ринку.

Для цього етапу трансформації фондового ринку були характерними протиріччя, вказані у роботі [9,с.42-43]:

➤ між значним обсягом зобов'язань акціонерних товариств, що виникли в результаті роздержавлення власності та відсутністю еквівалентного забезпечення підприємств інвестиційними ресурсами. Результатом ідеології приватизації була недостатня пропозиція привабливих для портфельних інвесторів цінних паперів на фондовому ринку та нерозвиненість біржової торгівлі, це обмежувало можливості для залучення фінансових ресурсів через механізми фондового ринку і змушувало звертатися лише до системи банківського кредитування;

➤ між необхідністю підвищення ліквідності цінних паперів (яка повинна забезпечуватись високим рівнем дивідендів), та обмеженими можливостями емітентів здійснювати такі виплати;

➤ між високими потребами емітентів цінних паперів в залученні інвестиційних ресурсів за допомогою механізмів фондового ринку та низьким рівнем оцінки учасниками ринку потенційної та фактичної продуктивності активів емітентів.

Другий етап (1999 – 2009). Етап розвитку та утвердження нової інституційної рівноваги. Другий етап трансформації фондового ринку розпочався на фоні макроекономічної стабільності. Основними завданнями даного етапу трансформації були: збільшення капіталізації, розвиток нових фінансових інструментів, підвищення ліквідності та прозорості фондового ринку; удосконалення ринкової інфраструктури, механізмів державного регулювання та нагляду на фондовому ринку та захисту прав інвесторів [11].

Цей етап характеризується зростанням темпів розвитку економіки України, що створило необхідні передумови для розвитку фондового ринку (Таблиця 4).

Таблиця 4

**Динаміка макроекономічних показників України у
2000-2008рр.**

Назва показника	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ВВП (млн.грн.)	1700 70	2041 90	2258 10	2673 44	3451 13	4414 52	5441 53	7207 31	9498 64
ВВП (% до 1990 року)	43,2	47,2	49,7	54,4	61,0	62,7	67,3	72,6	74,2
ВВП (% до попереднього року)	106,7	111,1	106,3	110,5	113,0	103,5	108,1	108,6	102,9
Індекс-дефлятор (% до попереднього року)	123,1	109,9	105,1	108,0	115,1	124,5	114,8	122,7	128,6
Курс національної валюти до 1 долл. США	5,21	5,43	5,29	5,33	5,33	5,05	5,05	5,05	6,74

Складено автором за даними: Державний комітет статистики України.

[Електронний ресурс]-URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2008_u.htm

Україна поступово інтегрувалась до світового економічного простору і підвищення темпів зростання світової економіки (у 2000 році на 4,7%) створило сприятливу кон'юнктуру на ринках металургійної та хімічної продукції.

Основним внутрішнім чинником зростання фондового ринку в цей період був початок проведення грошової приватизації інвестиційно привабливих підприємств, що призвело до появи привабливих емітентів і збільшення інвестицій. Суттєвими чинниками, що сприяли розвитку внутрішнього ринку у цей період були наступні:

- сприятлива макроекономічна ситуація: зростання

ВВП, зниження темпів інфляції, високий внутрішній попит, який стимулювався збільшенням банківського кредитування та м'якою монетарною політикою;

- законодавчі зміни в оподаткуванні: з 1999 року залічені шляхом емісії облігацій кошти не підлягали оподаткуванню, відсотки (або дисконт) за облігаціями стали вважатися валовими витратами підприємства це стимулювало підприємства більш активно залучати такий спосіб залучення коштів, як випуск власних облігацій;

- приріст грошової маси на фоні стабільності гривні зумовив збільшення ліквідності банківської системи, додаткові ліквідні кошти банки прагнули інвестувати в корпоративні цінні папери.

Протягом цього періоду емісійна діяльність зросла у 10 раз, а обсяг торгів – у 22,5 раза (Таблиця 5).

Таблиця 5

Динаміка розвитку фондового ринку з 2000 до 2009 року

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Емісійна діяльність (млрд.грн.)									
Акції (млрд.грн.)	15,49	21,92	12,8	18,02	28,34	24,81	43,54	50,00	46,14
Облігації підприємств (млн.грн.)	69,89	694,32	4274,62	4241,86	4106,59	1274,828	22070,8	44480,51	31346,27
Облігації місцевої позики (млн.грн.)	-	-	-	150,5	45,0	350	83,5	156,3	974,0
Похідні (млн.грн.)	23,10	57,76	17,67	99,69	112,2	160,55	16,68	34,38	0,27
Сертифікат и ІСІ (млн.грн.)	-	-	-	0,97	2,01	23,06	16,61	31,12	65,37
Емісійна діяльність Усього (млрд.грн.)	15,59	22,67	17,09	23,62	34,76	61,99	84,07	133,25	153,05

Обсяг торгів за видами цінних паперів (млрд.грн.)									
Акції	19,36	34,24	76,99	138,77	179,79	225,65	283,54	352,82	470,73
Векселі	0,10	50,21	88,07	125,34	133,12	142,23	212,64	191,84	268,76
ОВДП	9,8	9,41	5,86	16,11	27,32	40,85	59,86	62,49	98,99
Облігації підприємств	0,89	2,16	9,01	21,28	32,62	62,38	134,73	205,21	81,13
Облігації місцевої позики	-	0,0005	0,16	0,98	2,23	2,85	4,31	2,20	0,66
Сертифікати ІСІ	-	-	-	-	5,72	14,24	40,43	43,94	76,31
Похідні (деривативи)	-	-	-	-	2,02	0,26	0,15	0,27	0,10
Інші	38,33	12,59	22,87	18,79	20,94	4,32	18,65	24,65	70,58
Усього обсяг торгів ЦП (млрд.грн.)	68,48	108,61	202,96	321,27	403,76	492,78	754,31	883,42	1067,26
Учасники ринку та його технологічна інфраструктура									
Торговці ЦП	839	859	860	871	904	795	805	779	815
Організатори торгів	9	9	9	10	10	10	10	9	11
Ресурсори	357	368	365	364	378	352	354	372	380
Зберігачі	75	86	106	122	140	161	180	214	257
Депозитарії	-	2	1	1	1	1	2	2	2
ІСІ	250	142	129	32	90	159	224	326	411
СРО	4	11	11	11	12	14	10	10	10

Складено автором за даними: Річні звіти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2000-2008рр.:

[Електронний ресурс] -URL: <https://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>

Державна програма приватизації на 2000-2002 рр. була вже розрахована на масову приватизацію великих підприємств, до того часу в Україні вже сформувалися основні бізнес-групи, які вже нагромадили необхідні інвестиційні ресурси для участі в легальній приватизації.

У зв'язку зі збільшенням учасників ринку, кількості трансакцій з цінними паперами, та великою кількістю не приватизаційних схем приватизації у цей період актуальними стають питання обслуговування інвестиційних процесів і захист прав інвесторів. Тому важливим здобутком даного етапу трансформації можна вважати розвиток технологічної інфраструктури фондового ринку – було створено ряд депозитарних, реєстраторських та розрахунково-клірингових установ. Особливе значення для формування фондового ринку мало створення Національного депозитарію (1999р.), на нього було покладено функції стандартизації депозитарного обліку у відповідності з міжнародними нормами, здійснення депозитарної діяльності, проведення розрахунково-клірингових операцій, ведення реєстру власників цінних паперів.

Прийняття Закону України «Про інститути спільного інвестування (корпоративні та пайові інвестиційні фонди)» (2001р.) сприяло суттєвому поживленню діяльності інституційних інвесторів.

У 2004 році набули чинності п'ять нових кодексів (у тому числі Цивільний та Господарський кодекси України), а також близько 40 нових законів. Новий Цивільний кодекс, Господарський кодекс, Закони України "Про іпотеку", "Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати" та інші, які значно вплинули на ринок цінних паперів. З'явилися компанії з управління активами, а також саморегулювні організації професійних учасників фондового ринку.

Період з 2006 по 2008 рр. відзначається пришвидшеними темпами розвитку фондового ринку. Активну участь в цьому процесі беруть інституційні

інвестори такі як страхові компанії та недержавні пенсійні фонди, які частину своїх портфелів формують за рахунок цінних паперів. Це етап становлення масового ринку корпоративних облігацій. З метою забезпечення відкритості та ефективності функціонування фондового ринку регулювання відносин, що виникають під час розміщення, обігу цінних паперів і провадження професійної діяльності на фондовому ринку, було прийнято Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» (23.02.2006р. №3480-IV). У структурі корпоративних облігацій в Україні сформувалися два сегменти – корпоративні облігації, орієнтовані на внутрішній ринок і корпоративні облігації, орієнтовані на світовий ринок.

Важливим позитивним результатом даного етапу трансформації фондового ринку була зміна структури торгів цінними паперами на користь корпоративних цінних паперів. Так, за підсумками 2008 року обсяг виконаних договорів з акціями становив 39,94% від загальної кількості виконаних договорів, з облігаціями підприємств – 23,23%, з векселями – 21,72%. Проте, вже починаючи з 2005 року на фондовому ринку почала чітко формуватись тенденція до збільшення облігаційних позик, серед емітентів корпоративних облігацій домінували комерційні банки, все це сприяло накопиченню ризиків у банківському секторі, а отже – і на фондовому ринку. Після виникнення у 2008 році кризових явищ на міжнародних ринках капіталу уряд зробив акцент на залучення внутрішніх державних позик і зовнішніх позик від офіційних кредиторів.

Негативними рисами даного періоду була відсутність структурних реформ в економіці та технологічного оновлення виробництва, це сприяло накопиченню макроекономічних диспропорцій, формуванню споживацької моделі економіки. Незважаючи на тривалий період піднесення темпів розвитку економіки, перед початком світової фінансової кризи економіка України характеризувалася високим інфляційним тиском, залежністю

корпоративного сектору від зовнішнього фінансування, концентрацією кредитного, валютного, операційного, процентного ризиків та ризику ліквідності. Ці ризики стосувалися: суб'єктів макроекономіки (держава, корпоративний сектор, фінансовий сектор, домогосподарства); окремих галузей (експортноорієнтовані виробництва); сегментів фінансового ринку (фондовий ринок, банківський сектор) і в подальшому призвели до порушення фінансової стійкості як окремих економічних агентів, так і фінансового ринку в цілому.

Фінансова криза, яку також називають іпотечною кризою, оскільки вона почалася з банкрутства іпотечних компаній США у 2006 році, у 2007 році, через відкритість та взаємопов'язаність фінансових ринків набула світового масштабу. За оцінками фахівців інвестиційного банку Goldman Sachs, протягом 2007 року цінні папери на світовому ринку подешевшали на 5 трлн. долл. США. Це спричинило перетік спекулятивного капіталу з фондового ринку на товарні ринки нафти та золота. [14, с.8-19] В Україні ці процеси проявилися у 2008 році. Внаслідок падіння цін у серпні-вересні 2008 році ціна на метал в світі впала на 18,3%, на нафту – на 26,5%, на українському ринку це відзначилося зниженням промислового виробництва. Знецінились вкладення інвесторів у цінні папери, суттєво зменшилась ринкова вартість власного капіталу емітентів, внаслідок втрати платоспроможності емітентами облігацій зафіксовано технічні та фактичні дефолти. Серед нових ринкових економік в Україні відбулось найбільше зниження фондового індексу (індекс ПФТС на кінець 2008 року зменшився на 74,3%). Компанії з управління активами та торговці цінними паперами зазнали збитків. Обсяг біржових контрактів у 2009 (36,01 млрд.грн.) році залишався на рівні кризового 2008 року (37,76 млрд.грн.).

Позитивними результатами другого етапу трансформації були: збільшення обсягів торгів, зростання значення перерозподільної та акумулюючої функції,

збільшення кількості суб'єктів ринку та взаємозв'язків між ними, урізноманітнення видів цінних паперів. Значними були результати удосконалення інфраструктури ринку: створення рейтингових агентств, розвиток інформаційних технологій, депозитарної та клірингової системи, інститутів спільного інвестування, Національної депозитарної системи. Цей етап був плідним для удосконалення системи регулювання ринку цінних паперів, податкового стимулювання, удосконалення корпоративного управління. В цей період були створені основні елементи структури фондового ринку, що спрямовані на переміщення фінансових ресурсів в реальний сектор економіки та на зниження трансакційних витрат його учасників. Протягом цього періоду на фондовому ринку діяв механізм самоорганізації системи, який В.С.Лук'янов називає редистрибутивним, тобто таким, за якого розвиток елементів системи є не конкуруючим, а взаємодоповнюючим. [14, с. 17-24] Відбулась структурна та функціональна визначеність фондового ринку як складної відкритої системи в якій наявні основні системоутворюючі зв'язки: взаємодії, функціонування, синергізму.

Таким чином, другий етап трансформації характеризується відносною стабільністю інституційних характеристик, основною діючою силою трансформації в цей період був приплив іноземного спекулятивного капіталу, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, основний напрям трансформації визначався зовнішнім середовищем і відбувався у формі коеволюції (зміни елементів системи були взаємообумовленими і підпорядкованими цілям системи), цей тип трансформації можна визначити як системний.

В той же час, ринок все ще залишався неорганізованим (на біржах укладалось лише 4-5% угод), був непрозорим, неефективно виконував функцію ціноутворення, ринок був волатильним, через відсутність системи виявлення та попередження ризиків концентрація ризиків в окремих сегментах була критичною.

Проявом суперечливої взаємодії формальних та

неформальних інститутів у цей період трансформації були [10, с.43]:

➤ протиріччя між обсягом і динамікою фіктивного, втіленого в цінних паперах та реального капіталу, що надходили до емітентів і визначали динаміку їх розвитку. Внаслідок цього протиріччя на фондовому ринку виникли "цінові бульбашки", які спровокували кризові явища. За період з 2000 по 2009 роки показник відношення капіталізації ринку цінних паперів до обсягу ВВП збільшився в 4,3 рази, в той час як обсяг ВВП збільшився за цей період лише в 1,7 рази, що говорить про те, що ціни на цінні папери формувалися переважно під впливом спекулятивної складової;

➤ протиріччя між інтересами мажоритарних та міноритарних інвесторів, між потребою у великих обсягах інвестиційних ресурсів та прагненням великих акціонерів встановити контроль над підприємством, шляхом захоплення власності. Ці протиріччя призводили до загострення корпоративних конфліктів, підвищення ризикованості вкладень в цінні папери і справляли вирішальний вплив на багато аспектів функціонування фондового ринку;

➤ протиріччя між політикою фінансової лібералізації та низькою капіталізацією суб'єктів фондового ринку. Неконтрольовані трансграничні потоки капіталів, які мали переважно короткостроковий, спекулятивний характер, зробили фондовий ринок волатильним і вразливим до негативних зовнішніх чинників;

➤ протиріччя між невиправдано витратною торгівельно-розрахунковою інфраструктурою фондового ринку та вузьким спектром фінансових послуг, більшість з яких мало незадовільний рівень якості, а законні права та інтереси споживачів цих послуг були погано захищені.

Третій етап (2010 р.- по 2016) Порушення стійкості системи. Цей етап умовно можна поділити на дві фази: перша тривала з кінця 2009 до 2012 року, друга – з 2013 до 2017. Перша фаза збігається з початком глобальної

фінансової кризи, яка негативно позначилась на функціонуванні всіх учасників ринку. Концентрація кредитного, валютного, операційного, процентного ризиків та ризику ліквідності призвели до порушення фінансової стійкості як окремих економічних агентів, так і фінансового ринку в цілому.

Початок даного етапу збігається з поступовим відновленням світової і національної економіки. Як свідчать дані Таблиці 6, помірне відновлення економіки у 2010-2014 роках було крихким і супроводжувалося, зростанням цін виробників та волатильністю товарних ринків.

Таблиця 6

Динаміка макроекономічних показників України у 2010-2016 рр. (без урахування тимчасово окупованої АР Крим і м. Севастополя, з 2014 р. – також без частини зони проведення АТО)

Назва показника	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ВВП (млрд.грн.)	1079,3	1299,9	1404,6	1465,28	1586,9	1988,54	2383,18
Індекс-дефлятор ВВП (% до попереднього року)	113,7	114,2	107,8	104,3	124,9	143,3	117,1
Індекс цін виробників (2010 р. =100%)	158,0	186,7	208,8	121,2	123,6	166,0	201,4
Курс національної валюти до 1 долл. США	8,055	7,99	7,99	7,99	7,99	15,76	23,64
Державний борг (прямий та гарантований), млрд..грн.	432,3	473,2	515,5	584,8	1100,8	1645,186	1929,76

Складено автором за даними: Державного комітету статистики України та Мінфіну [Електронний ресурс] - URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/vvp/vvp_kv/vvp_kv_u/vvpf_kv2016u_n.htm та <http://index.minfin.com.ua/index/gdp/>

Погіршення економічних показників у 2013-2015 роках було зумовлено низхідною динамікою попиту на сировинні товари на світових ринках. У 2013 році світові ціни на товари традиційного експорту України знизились, зокрема на сталь – на 7,1%, на зернові – на 26%, внаслідок цього відбулось падіння обсягів виробництва всіх основних видів економічної діяльності [17]. Основним чинником підтримки економіки України в цей період було нарощування темпів виробництва в аграрному секторі та внутрішній споживчий попит, який підтримувався за рахунок значних обсягів споживчого кредитування комерційними банками. Погіршення платоспроможності позичальників, зростання ризиків банківської системи, падіння доходів та зниження купівельної спроможності населення призвели до зменшення обсягів кредитування в реальний сектор економіки, проте комерційні банки продовжували нарощувати інвестування в цінні папери, це сприяло збільшенню обсягів емісії та обсягів торгів на фондовому ринку у 2010- 2014 рр. (Таб.7) Іншим чинником зростання фондового ринку було нарощування обсягів розміщення державних цінних паперів.

В період з 2009 по 2011 роки проводилась активна робота з розвитку реальної інституалізації фондового ринку. Закон України «Про акціонерні товариства» (2008 р.) передбачав суттєві зміни не лише в діяльності акціонерних товариств, а й депозитарних інституцій, торговців та організаторів торгів. Впровадження цього закону почало давати свої результати у 2010 році, капіталізація ринку зросла на 67 % (з 5,25 млрд.грн у 2008 році до 8,76 – у 2010).

Таблиця 7

Динаміка розвитку фондового ринку з 2010 до 2017 року.

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Емісійна діяльність (млрд. грн.)							
Акції (млрд. грн.)	433,74	491,90	507,74	571,97	716,32	838,62	1037,98
Облігації підприємств (млн. грн.)	9,49	35,91	51,39	42,47	29,01	11,42	5,52

Облігації місцевої позики (млн. грн.)	0,00	584,5	5680,25	0,00	2375,00	0,00	0,00
Похідні (млн. грн..)	-	-	22,89	0,00	1,28	0,22	198,88
Сертифікат и ІСІ (млн .грн.)	45,48	84,52	34,04	35,07	29,11	14,78	16,09
Кількість випусків ОВДП, які допущено до торгів на фондових біржах (шт.)	174	189	268	380	572	628	672
Емісійна діяльність Усього (млрд. грн.)	835,61	1014,78	1123,84	1265,86	1470,70	1619,21	1840,38
Обсяг торгів за видами цінних паперів (млрд. грн.)							
Акції (млрд. грн.)	556,25	637,06	591,86	171,10	415,50	462,28	482,46
ОВДП (млрд. грн.)	354,12	855,55	1217,06	721,47	688,09	283,36	339,46
Облігації підприємств (млрд. грн.)	69,5	103,7	124,89	98,87	69,92	53,77	55,44
Облігації місцевої позики (млрд. грн.)	0,5	1,67	2,530	1,676	2,332	2,173	2,128
Сертифікат и ІСІ (млрд. грн.)	115,49	114,42	139,6	496,5	240,1	102,68	70,39
Депозитні сертифікати (млрд. грн..)	124,89	76,72	13,59	150,77	893,8	1233,12	1153,15
Похідні (дериватив) (млрд. грн.)	3,74	29,98	24,91	18,01	9,60	5,87	2,40

Інші	316,89	359,00	413,32	16,65	10,83	29,16	21,26
Усього обсяг торгів ЦП (млрд. грн.)	1541,38	2171,10	2530,87	1676,97	2331,94	2172,67	2127,55
Учасники ринку та його технологічна інфраструктура							
Торговці ЦП	763	733	647		462	369	302
Організатор и торгів	10	10	10	10	10	10	8
Реєстратори	297	188	134		345	320	300
Зберігачі	372	384	369	-	-	62	47
Депозитарії	-	-	316				
ІСІ	1034	1090	1311	1296	1207	1175	1179
НПФ	89	88	84	74	75	73	62
СРО	5	5	5	5	5	5	5

Складено автором за даними: Річні звіти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2014-2016рр.:
[Електронний ресурс] -URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2017/07/zvit-komosii-2016-ukr-web.pdf>

Плідним у напрямі нормотворчої діяльності виявився 2011 рік. У цей період була проведена адаптація багатьох законодавчих актів України до законодавства Європейського Союзу у сфері захисту прав інвесторів та підвищення довіри до здійснення інвестицій за допомогою інструментів фондового ринку (Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо інсайдерської інформації» (2011 р.)). Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання ринків фінансових послуг» (2011 р) було передбачено посилення контролю за ринком фінансових послуг, наступним кроком, спрямованим на вдосконалення державного нагляду був Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо нагляду на консолідованій основі» (2011 р.), який передбачає регулювання та аналіз ризиків фінансових груп з метою обмеження ризиків та захисту інтересів інвесторів.

У 2011 році було встановлено більш чіткі вимоги щодо роботи з опціонними сертифікатами, унормовано процедури

здійснення фондовими біржами клірингу та розрахунків за договорами щодо похідних (деривативів).

У зв'язку з модернізацією депозитарної системи, проведення операцій з державними облігаціями поза біржами заборонялось, всі розрахунки за операціями з державними цінними паперами могли здійснюватись лише через ПАТ «Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фінансових ринках». Це призвело до збільшення обсягу біржових контрактів, в першу чергу, за рахунок державних облігацій. (Табл. 8)

Таблиця 8

Структура біржових торгів за фінансовими інструментами у 2010-2016 рр., %

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Акції	40,15	33,65	8,87	9,69	4,15	2,03	0,92
Державні облігації	46,36	42,10	67,80	74,63	88,07	87,40	89,24
Облігації підприємств	5,11	9,10	9,99	10,25	5,3	4,73	3,9
Деривати	2,84	10,12	9,39	3,89	1,55	2,04	0,97
Інвестиційні сертифікати	5,44	4,84	1,51	1,34	0,68	0,76	0,17
Інші	0,11	0,2	2,42	0,20	0,09	0,01	0,02

Складено автором за даними: Річні звіти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2014-2016рр.: [Електронний ресурс] - URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2017/07/zvit-komosii-2016-ukr-web.pdf>

Починаючи з 2012 року, через зростання напруги на світових фінансових ринках та погіршення глобальної ліквідності, на фондовому ринку України починають формуватись негативні тенденції. Проблеми державного дефіциту і платіжного балансу країни призвели до зростання питомої ваги державних облігацій в загальному обсязі торгів цінними паперами. У 2012 році почався активний процес витіснення державними цінними паперами всіх інших цінних паперів і станом на кінець 2016 року ринок корпоративних

цінних паперів повністю перемістився у позабіржовий сегмент і його питома вага в загальному обсязі біржових торгів цінними паперами скоротилася до неприпустимих 10,2 % у 2013 році.

Таким чином, біржовий сегмент ринку фактично перетворився на ринок одного фінансового інструменту – ринок державних цінних паперів. Структура торгів за фінансовими інструментами на позабіржовому ринку є іншою. (Табл.9)

Таблиця 9

Структура торгів на ринку цінних паперів України за фінансовими інструментами на позабіржовому ринку у 2010-2016 рр., %

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Акції	36,67	29,79	23,46	10,20	17,87	21,3	22,68
Державні облігації	20,51	16,5	16,28	0,2	0,08	1,34	0,99
Облігації підприємств	4,51	4,78	4,93	5,9	3,00	2,47	2,61
Деривативи	0,24	1,1	0,98	1,07	0,41	0,27	0,11
Інвестиційні сертифікати	6,91	4,78	5,37	29,61	10,24	4,7	3,3
Інші	0,08	0,11	0,34	1,01	0,56	0,12	0,15

Складено автором за даними: Річні звіти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2014-2016рр.: [Електронний ресурс] -URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2017/07/zvit-komosii-2016-ukr-web.pdf>

Відмінність у структурі торгів за інструментами на біржовому та позабіржовому ринку в аналізованому періоді полягала у відсутності на позабіржовому ринку обов'язкової поставки проти оплати, вимог розкриття інформації про емітента та учасників угоди, відсутності жорсткого нагляду за діями учасників. Внаслідок непрозорості ціноутворення, ціновий серед на акції на біржовому і позабіржовому ринку іноді перевищував 1000%. Обсяг внутрішнього ринку акціонерного капіталу став надзвичайно малим і становив у

2016 році 0,6% ВВП, в той час як державні облигації – 9% від ВВП. У 2016 році 83,33% контрактів з акціями було укладено в інтересах фізичних осіб – користувачів інтернет-трейдингу, отже інвестиційну функцію фондовий ринок фактично не виконував. У 2016 році вперше за багато років обсяг торгів на фондовому ринку був менше показника ВВП, ринок досягнув свого шестирічного мінімуму. Відбулась зміна в складі учасників ринку, її активними учасниками стали фізичні особи. Формування сегменту фінансових інструментів приватного сектору, який на сьогодні є неврегульованим, формує локальні ризики в сегменті приватного фінансування.

Отже, третій етап трансформації характеризується розмитістю меж інституційного середовища, що проявляється в неоднорідності норм і правил регулювання для біржового та позабіржового ринку, наявності подвійних стандартів. Основною діючою силою трансформації в середині системи є неадекватна політика державних запозичень, що призвела до деформації інструментальної структури ринку, посилення ентропії, нарощування ризиків банків-покупців державних цінних паперів. Неможливість диверсифікувати портфель через відсутність ліквідних корпоративних цінних паперів створює загрози як для банківського сектору, так і для фондового ринку в цілому, оскільки на українському ринку сформувалася банкоцентрична модель.

Четвертий етап (2017 р.- по теперішній час). Формування цифрової моделі фондового ринку.

У цей період продовжувались тенденції до зменшення обсягу торгів акціями та облигаціями підприємств. Зокрема, у рамках очищення фондового ринку та системної боротьби з маніпулюванням цінами на фондовому ринку протягом 2015 – 2019 років було зупинено обіг цінних паперів 49 емітентів через ознаки фіктивності, зупинено торгівлю цінними паперами 273 емітентів, анульовано 136 ліцензій на провадження професійної діяльності на фондовому ринку за результатами розгляду справ про правопорушення.

Зупинення обігу "сміттєвих" цінних паперів дало змогу отримати більш об'єктивну оцінку стану та розміру фондового ринку. На біржовому ринку у 2017-2020 роках за II-им рівнем лістингу перебували всього акції 8 емітентів. Обсяг торгів акціями на ринку цінних паперів у 2017 році зменшився на 73,8% і становив 15 % від загального обсягу біржових торгів, обсяг торгів облигаціями підприємств зменшився до 6% [25]. Це дозволяє зробити висновок про те, що відбулась остаточна трансформація фондового ринку в ринок капіталу з новими якісними характеристиками". Біржова, розрахункова та клірингова інфраструктури обслуговують всі основні ринки базових активів – як ринків капіталу, так і організованих товарних ринків, зокрема енергоносіїв, зерна, металів, продукції хімічної промисловості, деревини тощо. Починаючи з 2019 року почав реалізовуватись проект «Україна: оновлення та оптимізація інфраструктури ринку капіталів» спрямований на консолідацію торговельної інфраструктури для кращого виявлення цін, контролю, здійснення торгівлі та протидії цінній маніпуляції. Проект спрямований на торгівлю інфраструктуру не тільки для цінних паперів та деривативів, але й для інших класів активів, таких як товари та електроенергія. Основні трансформаційні зміни у цей період пов'язані з процесами цифровізації бізнес-процесів фондового ринку.

Цифровізація це пучок інновацій, які є потужним трансформатором для соціально-економічних систем, вона змінює структуру і якість процесів в системі, підвищуючи її ефективність. Але трансформація може мати і руйнівні наслідки для ринків, які не здатні адаптуватись до нових технологій. Тому важливо зрозуміти сутність, масштаб і задачі трансформації, що викликані цифровізацією [19, с.171].

Термін «цифровізація» або «діджиталізація» включає широкий спектр інновацій, що включають штучний інтелект, біометрію, криптографію, «хмарні» технології, технології розподіленого реєстру, віртуальні валюти, такі як біткоїн.

Обсяг інвестицій в сферу фінансово-технологічних інновацій постійно зростає. За даними аудиторської компанії КРМГ обсяг інвестицій за період з 2010 по 2016 рр. збільшився відповідно з 9 до 25 млрд. доларів США. Ці інновації є надзвичайно важливим чинником глобальної фінансової нестабільності. Фінансово-технологічні інновації є взаємодоповнюючими, наприклад, штучний інтелект у поєднанні з різким розширенням даних дозволяє автоматизувати продаж активів за допомогою так званих «інтелектуальних контрактів» [20.с.24].

Цифрова економіка якісно трансформувала роль транснаціонального капіталу та вплив іноземних філій на країни перебування. За допомогою портфельного інвестування вони здійснюють необмежений вплив на ринки. Джерелом нестабільності можуть бути також фінансово-математичні алгоритми, що створені для обробки великих обсягів інформації та миттєвого прийняття рішень. Чим більше учасників одночасно керуються ними при прийнятті рішень, тим вище імовірність того, що всі будуть діяти однаково, збільшуючи амплітуду коливання цін.

Технології не мають кордонів, вони створюють умови для миттєвого переміщення капіталу в ті юрисдикції, які є менш регульованими. Таким чином, у глобальній цифровій економіці транснаціональний капітал став практично невідконтрольним фінансовим інститутам.

У попередніх дослідженнях визначено, що «до найбільш важливих каналів, через які відбувається трансформація фондового ринку можна віднести технології комунікації, технології збирання та обробки інформації штучний інтелект, біометрію, криптографію, «хмарні» технології, технології розподіленого реєстру, фінансові технології (фінтех) тощо.

Зміна технологій комунікації. Зручні мобільні додатки дозволяють: отримувати інформацію про стан рахунків, здійснювати та отримувати платежі; купувати товари на різних ринках; користуватись альтернативними видами платежів (електронні та цифрові гаманці, QR-платежі).

Найбільшого поширення через цей канал зазнали такі напрями трансформації фондового ринку: форми розрахунків (інтернет-гаманці, шлюзи прийому онлайн-платежів і швидкі кредити), система управління активами клієнтів (онлайн-системи з управління активами, наприклад, робо-адвайзінг - підбір інвестиційного портфеля за допомогою комп'ютерних алгоритмів), моделі кредитування (краудфандинг, пірінгові системи, балансове кредитування) дозволяє інвесторам напряму брати участь в акціонерному капіталі, не звертаючись до послуг фінансових посередників, таких як інвестиційні фонди. Також трансформується форма та зміст торгових систем. Посередницькі цифрові платформи, які отримали назву маркетплейси з'єднують кредиторів з позичальниками безкоштовно або за невелику плату і таким чином, стають конкурентами фінансовим установам» [19, с.172].

Розрахункові та облікові системи цінних паперів та банківських операцій трактуються як елемент каналу перенесення порушень у функціонуванні ринків та фінансових організацій. По мірі відходу від врівноваженої структури розрахунків та обліку до структури, у якій наявні глобальні центри грошових розрахунків, проблема трансмісії порушень розрахунковою інфраструктурою втрачає гостроту всередині держави, водночас збільшуючись при транскордонних розрахунках.

Розрахункові та облікові системи цінних паперів та банківських операцій трактуються як елемент каналу перенесення порушень у функціонуванні ринків та фінансових організацій. По мірі відходу від врівноваженої структури розрахунків та обліку до структури, у якій наявні глобальні центри грошових розрахунків, проблема трансмісії порушень розрахунковою інфраструктурою втрачає гостроту всередині держави, водночас збільшуючись при транскордонних розрахунках.

Важливим інноваційним інструментом, що може не лише суттєво змінити систему обліку на фінансовому ринку, але й вплинути на рівень глобальної фінансової

нестабільності є електронні маркери. Вони замінюють конфіденційні персональні дані клієнта унікальною послідовністю цифр. Маркери можуть передаватися на будь-яку відстань, при проведенні платежу операція перевіряється в мережі і знову повертається в мережу з інформацією про учасників угоди. Маркери дозволяють на порядок зменшити транзакційні витрати при проведенні трансграничних розрахунків, натомість з'являється ризик надмірної концентрації інформації і будь-яке порушення в системі, або кібератака будуть означати настання системного ризику.

Трансформація розрахункові та облікові системи цінних паперів, з одного боку, підвищує безпеку трансакцій, а з іншого - є елементом каналу перенесення порушень у функціонуванні ринків та фінансових організацій. По мірі відходу від врівноваженої структури розрахунків та обліку до структури, у якій наявні глобальні центри грошових розрахунків, проблема трансмісії порушень розрахунковою інфраструктурою втрачає гостроту всередині держави, водночас збільшуючись при транскордонних розрахунках.

Комп'ютерні торгові системи здатні контролювати коливання цін на аналогічні фінансові інструменти і при наявності ознак неефективного ціноутворення діють миттєво для того, щоб отримати прибуток від арбітражу. «Під арбітражем розуміється отримання гарантованого прибутку при нульових інвестиціях. Прикладом арбітражної операції може бути одночасна купівля та продаж одного і того самого активу на різних ринках, якщо ціни на цих ринках неоднакові. Наявність арбітражних можливостей безпосередньо впливає на попит та пропозицію, які змінюються до моменту, поки отримання арбітражного прибутку стане неможливим» [21].

Зміна технологій збирання та обробки інформації. Big Data є вільним терміном для позначення великих обсягів неструктурованих (наприклад, електронних листів, інтернет-трафіку) та структурованих (наприклад, баз даних) даних, аналіз яких неможливий за допомогою традиційних

аналітичних інструментів. Включаються також дані, зібрані через такі мережі, як Інтернет або корпоративні інтранети, та інші дані, які організації створюють та зберігають під час звичайного ведення бізнесу. Аналіз великих даних зосереджується, наприклад, на виявленні шаблонів, кореляцій та тенденцій в даних або налаштуваннях клієнтів, може базуватися на машинному навчанні або інших технологіях. Основними напрямками трансформації, що реалізуються через цей канал є: нові фінансові інструменти (складні опціони та багаторівнева сек'юритизація), механізми управління ризиками (розширені можливості обробки великих масивів інформації дозволили передавати ризик від кредитора до покупця похідних цінних паперів). Big Data допомагає уникати більшості помилок при прийнятті рішень, оскільки стало можливим короткострокове прогнозування в режимі реального часу («нау-кастинг»). Фахівці з управління ризиками можуть за допомогою системи Business Intelligence (BI) проаналізувати багаточисельні і складні взаємозв'язки між суб'єктами ринку і оцінити імовірність системного ризику [19,с.173].

Діджиталізація дає можливість замінити низькочастотну торгівлю (LFT – Low Frequency Trading), яка передбачає володіння та торгівлю фінансовим інструментом упродовж часу, що перевищує один день, високочастотною торгівлею (HFT – High Frequency Trading), коли усі операції здійснюються всередині одного торговельного дня. Існують також ультрависокочастотні стратегії (UHFT – Ultra High Frequency Trading), за якими передбачається утримання активу впродовж секунд або навіть мілісекунд [22, с.310].

За умов високочастотної торгівлі, трейдер може укладати до 50 угод на день в умовах міжринкового арбітражу та до п'яти угод на місяць – в умовах міжтоварного. Поєднання високочастотних біржових технологій з можливостями маржинальної торгівлі (яка дозволяє трейдерам з незначними обсягами власного капіталу здійснювати значні обсяги операцій за кредитні кошти) та з

торгівлею синтетичними цінними паперами, робить біржові ризики непідконтрольними регулюючим органам. В умовах взаємопов'язаності світових ринків зміни на одному з ринків можуть викликати коливання на всіх інших ринках і призводити до системних криз.

Таким чином, діджиталізація, складність мереж, інтенсивність капіталу та інформації, що рухаються цими мережами наражає глобальну фінансову систему на системні ризики. Зростаюча складність посилює фінансову нестабільність, оскільки інститути, що повинні регулювати діяльність глобальних систем нездатні простежити причино-наслідкові зв'язки і передбачити можливі збої в роботі глобальних систем. Управління системними ризиками потребує переходу від лінійних концепцій, які ґрунтуються на аналізі фінансової стійкості окремих фінансових установ, до управління на наскрізній основі.

В Україні повільна реакція держави на розповсюдження цифрових технологій, не сформованість інституціональної складової діджиталізації призвела до формування елементів неформальної економіки на фондовому ринку. Неформальну економіку можна визначити як «систему неформальних взаємодій економічних суб'єктів, які базуються на особистісних відносинах і замінюють офіційно встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків.» [23, с.26].

Таблиця 10

Напрями трансформації елементів фондового ринку в умовах цифровізації [23]

Основні складові структури фондового ринку	Елементи «класичної» моделі	Елементи «цифрової» моделі
Фінансові посередники	Брокери Дилери	ФінТех Високочастотний трейдинг Хеджеві фонди

Організації, що забезпечують укладання угод	Фондова біржа Позабіржові торгові системи	ФінТех Блокчейн
Організації, що забезпечують виконання угод	Реєстратори Депозитарії Розрахунково-клірингові організації	ФінТех Платіжні сервіси ІТ платформ
Фінансові інструменти	Пайові цінні папери Боргові цінні папери Похідні цінна папери	Складні опціони Багаторівнева сек'юритизація Біткоїн деривативи Цифрові токени
Фінансові послуги	Інвестування Аналітика	Інвестування, брокерські послуги через ФінТех Діджитал кредитування Краудфандінг на основі акцій Роботизоване управління активами

В Україні правовий статус ФінТех компаній, кріптовалют, блокчейна ще не визначено, стандарти та норми регулювання лише починають розроблятися. Затримка в прийнятті регуляторних норм відносно елементів «цифрової» моделі з одного боку, робить їх елементами неформальної економіки, а з іншого - уповільнює становлення інноваційної бізнес-моделі фондового ринку. Такий підхід може залишити країну на узбіччі світових трендів, тому потребує подальшого дослідження світовий досвід становлення регуляторних норм, напрями розвитку мобільних додатків. Для України актуальним є питання адаптації до Європейської платіжної директиви PSD2 (щодо

відкриття учасниками фінансового ринку інтерфейсів програмування додатків (API), нормативне регулювання цифровізації, захист прав інвесторів і споживачів.

Значний позитивний внесок у формування сучасної нормативної бази, що регулює фондовий ринок зроблено з прийняттям Закону №2284 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів». Цей Закон імплементує обов'язкові в ЄС вимоги деяких актів європейського законодавства з регулювання операцій з цінними паперами та деривативами. Також законопроект передбачається:

- введення інституту оператора регульованого ринку для забезпечення централізованого укладання та виконання угод;
- створення торгового репозиторію для повноцінного функціонування ринків деривативів;
- запровадження центрального контрагента для зняття ризиків невиконання угод і розрахунку за ними [24].

Важливою новацією цього етапу трансформації стало законодавче запровадження розкриття інформації на фондовому ринку за допомогою послуг авторизованих осіб, які провадять діяльність з надання інформаційних послуг на фондовому ринку, та відмінено обов'язковість публікацій в друкованих виданнях. Результатом упровадження зазначених змін, зокрема, стало скорочення витрат на виконання вимог до публічних акціонерних товариств, зменшення обсягу звітності, яка надається регулятору, розширення можливостей захисту від рейдерства та зниження загроз корпоративного шантажу

Наступним кроком у цифровізації фондового ринку стало введення у промислову експлуатацію нової IT-платформа Національного депозитарію України DEPEND Q. Це призведе до якісних змін у роботі системи депозитарного обліку українського ринку цінних паперів. В нову систему

було переведено інформацію про 3 млн рахунків, номінальна вартість яких складає 1,7 трлн грн. [25].

Висновки. Самоорганізація складних систем можлива лише за наявності великої кількості елементів, тому витіснення з біржового сегменту корпоративних цінних паперів і перетворення його в ринок одного фінансового інструменту означає послаблення процесів самоорганізації фондового ринку. Особливість третього етапу трансформації полягає в тому, що одночасно відбуваються надсистемні глобальні трансформації, що пов'язані з такими процесами як:

- зростання складності структури інструментів;
- зменшення кількості високодохідних цінних паперів;
- непрозорість та короткостроковість угод;
- багатократність та висока швидкість обороту цінних паперів.

Повного відновлення світової економіки після кризи так і не відбулося, такі ациклічні заходи як від'ємні ставки наблизилися до границі своєї ефективності, а негативні наслідки низьких ставок збільшують ризики для світової банківської системи у середньостроковій перспективі. Темпи економічного розвитку уповільнилися. Відсутність зростання доходів, загострення нерівності між країнами призводять до скептичних настроїв щодо можливостей глобального регулювання економікою, посилюється орієнтація на замкненість, яка іде від основних архітекторів світового фінансового порядку. Все це робить світову економіку більш вразливою до шоків і загострює проблеми фондових ринків з низьким фінансовим потенціалом. Глобальна модель регулювання, яка до цього часу ґрунтувалася на редистрибутивному механізмі взаємодії і взаємодоповнення національних і наднаціональних інституцій імовірно змінюватиметься на модель, що ґрунтується на локалізації і глобальній дерегуляції. Тобто, впливи на процес трансформації відбуваються ендогенно і екзогенно

одночасно, на теперішньому етапі вони здійснюють не стимулюючий, а пригнічуючий вплив на фондовий ринок. Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки:

- Світова тенденція щодо домінування на фондовому ринку операцій з похідними цінними паперами станом на кінець 2017 року ще не розповсюдилась на український ринок. Це пояснюється кількома причинами: по-перше відсутністю розвиненої правової бази щодо похідних цінних паперів, по-друге, незначними масштабами ринку і відсутністю зацікавленості з боку іноземних інвесторів, по-третє, незавершеністю інтеграції українського ринку в світову фінансову систему.

- Протягом всього періоду існування фондового ринку в незалежній Україні держава здійснює на нього домінуючий вплив. Інвестиційний ресурс в державі є обмеженим, тому розвиток фондового ринку суттєво залежить від припливу іноземного капіталу. В кризові періоди, коли відбувається відплив іноземного капіталу, а держава потребує додаткових ресурсів для покриття дефіциту державного бюджету, держава посилює вплив на ринок і це призводить до витіснення корпоративних цінних паперів державними цінними паперами.

- Витіснення корпоративних цінних паперів з біржового регульованого ринку негативно позначається на його ліквідності, показниках капіталізації, позбавляє підприємства можливості залучати інвестиційні ресурси через фондовий ринок, призводить до посилення ентропії, нарощування ризиків ринку, сприяє його трансформації в ринок понці-фінансування і ставить під сумнів здатність фондового ринку ефективно виконувати функцію справедливого ціноутворення.

- Нерозвиненість біржової торгівлі зменшує довіру інвесторів до ринку, деформація ціноутворення призводить до розширення тіньових схем реалізації цінних паперів, ринок починає використовуватись для відмивання грошей.

- Імовірно, що фондовий ринок знаходиться в точці бифуркації, тобто знаходиться перед вибором можливих шляхів трансформації. В період деглобалізації і нарощування протиріч у соціальній системі, що проявляються у вигляді політичної нестабільності, фондовий ринок України не може розраховувати на значний приток іноземного капіталу, а може розраховувати лише на внутрішній потенціал, який є надзвичайно обмеженим як внаслідок низьких темпів економічного розвитку, так і внаслідок військових дій на сході країни. Прогноз подальшого розвитку з позицій лінійної логіки в даному випадку є неможливим, оскільки це багато в чому залежить від політичного та комунікативного контексту в якому відбувається трансформація.

- діджиталізація суттєво трансформує суб'єкту, облікову, інструментальну та розрахунково-клірингову структури фондового ринку. На теперішньому етапі між суб'єктами традиційної фінансової системи та новими інституційними учасниками (ФінТехами) здебільшого партнерські відносини, але в недалекому майбутньому ФінТех компанії можуть повністю замінити посередників на фондовому ринку, за рахунок таких переваг як мобільність, зручність, швидкість, низька вартість обслуговування, візуалізація. У деяких європейських країнах вже відбувся поділ: банки займаються фондуванням, а транзакційними сервісами – ФінТех. Згодом, в разі лібералізації законодавства, ФінТехи можуть скласти серйозну конкуренцію як банкам, так і небанківським фінансовим установам за рахунок надання різноманітних, більш дешевих і доступних послуг.

Список використаних джерел:

1. Калач Г.М. Фондовий ринок України: тенденції та суперечності розвитку: [монографія] / Г.М.Калач - Ірпінь: Видавництво НУДПСУ, 2012.–312 с.

2. Калач Г. М. Фондовий ринок як відкрита нерівноважна система / Г. М. Калач // European Cooperation. – 2017. – № 8 (27) – С. 53–63.
3. Гайдай Т.В. Інституційно-еволюційний підхід у дослідженні інверсійного типу системної трансформації [Текст] // Т.В.Гайдай // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – Вип.37-1. – с.50-87
4. Потравка Л. Сутність, зміст та етапи трансформації соціально-економічної системи / Л. Потравка // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. - 2014. - Вип. 19(2). - С. 192-200. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Un_msm_2014_19\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Un_msm_2014_19(2)_25).
5. Структура сукупних витрат домогосподарств. Держкомстат України. -URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2006_u.htm
6. Річний звіт ДКЦПФР за 2000рік. -URL: <https://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>
7. Сорос Дж. «Криза глобального капіталізму (відкрите суспільство під загрозою). – К.: Основи, 1999. – с.11.
8. Стан економіки України. Назва з екрану. Електронний ресурс.- http://mtt.in.ua/ist-ukr_1991-2010_stan-ekonomiku-1991-1998/
9. Кошовий Д. «Спекулянти тут не ходять» /Д.Кошовий// Вісник НБУ. №5, 1999. – с.32-33.
10. Калач Г.М. Суперечності формування моделі функціонально-цільового регулювання фондового ринку України. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - №149. – с.42-45. - Режим доступу: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/11/149_11.pdf
11. Програма розвитку фондового ринку на 2011 – 2015 роки. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Програми розвитку фондового ринку на 2011- 2015 роки», схвалений рішенням Комісії від 21.09.2010 року № 1478.: -URL:82.207.124.235/konceptia/011.doc

12. Державний комітет статистики України. -URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2008_u.htm
13. Річні звіти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2000-2008рр.: -URL: <https://www.nssmc.gov.ua/activities/annual>
14. Барановський О. Антикризові заходи урядів і центральних банків зарубіжних країн./ О.Барановський// Вісник Національного банку України. - №2, 2009. – с. 8-19.
15. Лук'янов В.С. Синергетична парадигма розвитку фінансових ринків та фінансової економіки./В.С. Лук'янов//Актуальні проблеми економіки. - №9 (135), 2012. – с. 17-24.
16. Рейдерство шкодить інвестиціям//Урядовий кур'єр. – 2009. – 5 лютого. – с.3
17. Річні звіти НБУ за 2013-2016 рр. [Електронний ресурс] - URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=58023
18. Річні звіти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2014-2016рр.: -URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2017/07/zvit-komosii-2016-ukr-web.pdf>
19. Калач Г.М. «Цифрова трансформація фондового ринку». Науковий вісник Ужгородського Університету. 2018. № 2 (52). С. 171-177.
20. Гриффоли Т.М. Ставка на перемены.//Финансы и развитие: электрон.изд.2017.сентябрь. URL: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2017/09/index.htm>
21. Мертенс О. «Ризик, інформація, та ефективність фінансових ринків» URL: http://www.mertens.com.ua/books/files/chapters_riskfinmrkts.pdf
22. Телетов О.С., Летуновська Н.Є., Шевлюга О.Г. Аналіз доцільності використання стратегій арбітражу як особливої біржової операції з цінними паперами та валютою./ О.С.Телетов, Н.Є.Летуновська, О.Г.Шевлюга // Глобальні та

національні проблеми економіки, №11, 2016. – с. 807-812.

23. Мороз О.В., Чухрій І.Ю. Зміст та роль неформалізованої економіки: теоретико-методологічний аспект аналізу./ Мороз О.В., Чухрій І.Ю.// Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2010р. – №5 – с.23-28.

24. Верховна Рада України прийняла проект Закону №2284 щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів. [Електронний ресурс] - URL: <https://chamber.ua/ua/success-stories/verkhovna-rada-ukrainy-pryyniala-proekt-zakonu-2284-shchodo-sproshchennia-zaluchennia-investytsiy-ta-zaprovadzhennia-novykh-finansovykh-instrumentiv/>

25. Річний звіт НКЦПФР за 2019 рік. [Електронний ресурс] - URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/zvit-2019_web.pdf

§ 2.2 КЛЮЧОВІ ЕЛЕМЕНТИ ЕФЕКТИВНОЇ СТРУКТУРИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Вступ. Державно-приватне партнерство (ДПП) є життєво важливими для розвитку державної інфраструктури, однак, це не заперечує того факту, що проекти ДПП працюють в середовищі з величезними викликами та ризиками, що стримують їхню стійкість. Виходячи з того, що ефективно та дієве управління відіграє вирішальну роль у виконанні ДПП, потрібно розглянути ще мету, яка має призначення забезпечити чітке розуміння управління ДПП та аналіз ключових елементів структури управління ДПП, які слід враховувати державному сектору з метою стримування виникнення або негативного впливу потенційних викликів і ризиків, пов'язаних з проектами ДПП. Насправді, як показує практика, виклики та ризики в оперативному середовищі ДПП вивели з ладу багато проектів ДПП у всьому світі через відсутність або неналежну безпеку.

Виклад основного матеріалу. Управління відноситься до системи, яка підтримує широкий спектр механізмів, традицій, процесів, інституцій та відносин в рамках операцій ДПП, за допомогою яких окремі громадяни, групи та організації висловлюють свої інтереси, реалізують свої права та обов'язки та опосередковують свої відмінності, щоб створити можливості і вирішувати суспільні проблеми.

Загалом, управління стосується процесів прийняття та реалізації рішень та/або вибору не реалізовувати певні рішення, використовуючи офіційні та менш офіційні правила чи настанови щодо управління ресурсами та справами державного або приватного сектору. Потрібно розглядати управління з точки зору державного сектору, зацікавлене в ефективному управлінні ДПП.

У сучасному трансформаційному суспільстві державний сектор більше не функціонує як самоокупний та незалежний суб'єкт у формуванні політики та наданні державних послуг,

якщо очікування суспільства мають бути задоволені. Переважаючий плюралістичний характер домовленостей про проекти ДПП, вимагає об'єднання кількох суб'єктів шляхом виконання синхронізованих численних процесів та заходів державного сектору для значущого надання державних послуг. Для перетворення проектів ДПП на ефективні засоби розвитку інфраструктури роль державного сектору повинна полягати в тому, щоб керувати, але не монополізувати, встановлення цілей та реалізацію державних програм або проектних процесів.

Уряд та державні службовці зобов'язані ділити повноваження з іншими секторами суспільства (громадянським суспільством, приватним сектором з метою отримання прибутку) та співпрацювати між собою і громадянами, у наданні соціальних та економічних потреб громадян. З огляду на те, що влада інших секторів суспільства (крім уряду) сьогодні зросла, і щоб гарантувати, що надані їм повноваження не використовуються зі зловживанням, їх участь у наданні державних послуг повинна бути належним чином регламентована. Отже, хто повинен брати участь і в якій якості, як їм слід брати участь і на якому рівні в процесі, а також їхній внесок у процес прийняття рішень та впровадження повинен бути відомим, контролюватися та оцінюватися.

На відміну від традиційної теорії державного управління, яка розглядає управління як примусову гру, вищевказані настрої означають, що в структурах ДПП жодна зацікавлена сторона не відповідає за все, оскільки повноваження та відповідальність розподіляються між низкою суб'єктів загальної мережі управління.

Проекти ДПП за своєю природою діють у дуже неміцному та непередбачуваному середовищі, що вимагає високого ступеня пильності та постійного моніторингу змін тенденцій у внутрішньому та зовнішньому середовищі та час від часу розробку відповідних стратегій. Якщо не вживати заходів щодо такої готовності та реагування, складності та

невизначеності можуть мимовільно виникнути, що призведе до неефективності та неефективності в управлінні діяльністю ДПП.

Тож, ефективне надання державних послуг залежить від того, як державний, приватний та третій сектори мають прозорі та підзвітні установи з компетентними та кваліфікованими працівниками, які готові робити правильні речі належним чином. Належне управління та врядування, по суті виступають цілями, які мають бути досягнуті, ефективними способами управління процесами, структурами, стратегіями, принципами, методами, ролями та обов'язками, окремими та організаційними відносинами в політичному, правовому, технологічному, екологічному, соціальному та економічному середовищі для покращення надання послуг. Тому механізми належного управління виступають за реформи державного управління, які покращують цілісність державних операцій за рахунок кращого, а громадяни, в свою чергу, оцінюють результати надання послуг.

Оскільки ефект для кожного з суб'єктів проекту (державний орган влади, кредитор, інвестор) може різнитися, оцінюють кожного з учасників за показниками: співвідношення ціни і якості (VFM) – для державного партнера; прибутковість і термін погашення кредиту – для кредитора; NPV і IRR – для інвестора. Слід зазначити, що за результатом поєднання інтересів суб'єктів реалізації проекту, інвестиційної участі, ураховуючи ризики, можливо досягнути сприятливих умов щодо втілення проектів ДПП [1, с.143].

Організації державного сектору можуть досягти співвідношення ціни та якості, якщо: проекти ДПП були обрані та впроваджені правильно; контракти досить обґрунтовані, щоб забезпечити розумне ціноутворення та реалістичний розподіл ризиків; створені всебічні та прозорі системи фіскального звітування; а також законодавчі, регулятивні та моніторингові механізми, що підтримують добробут громадян та сталий розвиток. Це, в свою чергу, призводить до зменшення опозиції та заворушень у

суспільстві, мінімізації ризиків проектів, поліпшення конкурентних торгів, відповідального обліку, чесного відбору реалізації проектів та загального надання адекватних та якісних послуг.

Проте, справжньою причиною надання державної інфраструктури та послуг за допомогою ДПП має бути отримання громадянами поліпшеної якості та доступних послуг. Державний сектор може досягти співвідношення ціни та якості за допомогою підзвітних та добре керованих інституційних структур ДПП.

Через величезну складність та невизначеність договорів ДПП, таких як безліч видів діяльності та процесів, якими керує безліч учасників, стає очевидним аргументувати, що суперечки є невід'ємною частиною виконання проектів інфраструктури ДПП. Мовою вирішення суперечок щодо ДПП є інтерпретацією використання конструктивних, а не деструктивних стилів управління конфліктами для позитивних результатів надання послуг. Будь-який позитивний результат, досягнутий розподільчими підходами, приносить користь деяким сторонам, і в тому випадку, якщо більшості стане зрозуміло, що вони знаходяться у не вигідному становищі у партнерстві, виникатиме більше проблем, а ніж спочатку.

Ефективне використання механізмів вирішення спорів сприяє згуртованості проектів ДПП, але відхилення від їх основних принципів або неналежне управління суперечками може призвести до затримок, зниження командного духу, збільшення витрат та пошкодження ділових відносин, що не лише заважають прогресу проекту, але згодом можуть призвести до передчасного припинення проекту. Останні тенденції вказують на те, що контракти ДПП адаптують багаторівневі системи врегулювання конфліктів.

У результаті успішного впровадження механізмів ДПП, відбудеться активізація діяльності зазначених учасників національної інноваційної системи за всіма стадіями інноваційного процесу через обмін технологіями, знаннями,

фінансування наукових досліджень і розробок, що сприятиме реалізації інноваційних програм — як національних, так і регіональних [2].

Хоча, як правило вважають, що інновації являють собою термін приватного сектору, слід розуміти, що інновації не менш чужі для діяльності державного сектору. Наприклад, у державному секторі зміни парадигми щодо способу надання державних послуг з часом, такі як централізовані та децентралізовані системи, паперові та електронні уряди, пряме забезпечення державного сектору, аутсорсинг, приватизація та діючі механізми ДПП, є відображенням інноваційних практик.

Зазвичай, посилаються на приватизацію та аутсорсинг, щоб продемонструвати, як інновації ДПП трансформують надання державних послуг. За допомогою моделі надання ДПП державний сектор може використовувати свій досвід та знання приватного сектору, а також ділитися ризиками та здобутками з організаціями приватного сектору з метою покращення надання послуг, чого не можна почути при приватизації. З іншого боку, деякими з інноваційних практик ДПП щодо аутсорсингу є: об'єднання проектних робіт від проектування до експлуатації за спеціальним механізмом транспортних засобів, а не багаторазові контракти, проведення тендерів базується на випуску, а не на специфікаціях вводу, а уряд більше покладається на приватне, а не державне фінансування інвестицій у державну інфраструктуру.

По суті, інноваційний державний сектор не тільки покращує надання державних послуг, але й сприяє впевненості громадян у тому, що державний сектор є досить надійним для обслуговування інтересів громади.

Одним із ключових елементів структури управління є управління ризиком. Саме через невизначеність щодо майбутнього виникнення деяких подій та їх впливу на проектну діяльність виникає ризик. Хоча деякі вчені сприймають ризик як негативного, так і позитивного впливу.

Позитивний вплив на розвиток державної інфраструктури та надання послуг можливий лише тоді, коли ризики ДПП належним чином управляються. Оскільки проекти ДПП проводяться в дуже різноманітному середовищі, що розвивається, вони, як правило, піддаються численним ризикам. Наприклад, політичні, комерційні та юридичні ризики значною мірою спричинені структурами державного сектору та умовами країни. Ризики форс-мажорних обставин в основному спричинені природними, і меншою мірою, техногенними умовами, і, як правило, перебувають поза безпосереднім контролем будь-якої зі сторін ДПП. Що стосується взаємовідносин, планування закупівель, будівництва, експлуатації та технічного обслуговування, ризики пов'язані зі зміною умов у рамках основних заходів життєвого циклу проекту, ними буде легко керувати, коли всі сторони, що беруть участь у ДПП співпрацюють і прихильні до транзакцій проекту. Отже, ризики проектів ДПП можуть бути всебічно відомими та ефективно керовані, коли вони визначені джерелом їх причини. У той час як деякі ризики, такі як перевищення витрат, затримки, низька якість та проблеми з документацією, перетинаються між класифікаціями ризиків, частота та величина їх впливу різняться в різних середовищах реалізації проектів ДПП.

Рішення приватного сектору взяти участь у розвитку державної інфраструктури та надання послуг зумовлене ефективним розподілом ризиків проектів ДПП. Здатність приватного сектору задовольняти потреби державних послуг, одночасно отримуючи прибуток, є ключовими питаннями, які слід враховувати при здійсненні передачі ризику. В іншому випадку, проекти ДПП можуть бути не достатньо конкурентними, щоб залучати і укладати контракти з компаніями світового класу. З іншого боку, державний сектор не повинен брати на себе ризики, які він не може ефективно контролювати, і не повинен передавати іншим сторонам ризики, якими він може найкраще керувати. Ризик повинен розподілятися на сторону, яка найбільш здатна ним

управляти, з найменшими можливими витратами без шкоди якості. Наприклад, державний сектор може найкраще впоратися з більшістю юридичних та політичних ризиків, а приватний сектор є більш придатним для управління більшістю ризиків проектування, будівництва та експлуатації та технічного обслуговування.

Оскільки є численні ризики, пов'язані з проектами ДПП, більшість із них знаходиться поза безпосереднім контролем приватного сектору, проекти ДПП, як правило, менш привабливі для інвесторів приватного сектору. Ця проблема ще більше посилюється тим фактом, що проекти ДПП вимагають значних інвестицій приватного сектору, проте дохід від цих проектів отримується після, а оплата розподіляється протягом багатьох років. Отже, уряд використовує гарантії, щоб зробити проекти ДПП комерційно життєздатними та захистити інтереси приватного сектору.

Хоча більшість літератури про ДПП, як правило, відображають розподіл ризиків між державним та приватним секторами, з одного боку, та серед суб'єктів державного сектору, з іншого боку, ця сама практика також є реальністю серед самих суб'єктів приватного сектору. Відповідно до спеціального договору спонсори проекту перерозподіляють ризики, покладені на них державним сектором, шляхом окремих контрактних угод з багатьма іншими приватними сторонами. Наприклад, пасиви проекту та відповідальність за активи, а також ризики вкладення капіталу поділяють акціонери; ризики проектування та будівництва несуть підрядники будівництва; ризики щодо надання проектних матеріалів та обладнання розподіляються на підрядників; ризики експлуатації та технічного обслуговування приймають підрядники з експлуатації та технічного обслуговування; і ризики проектного боргового фінансування розподіляються на позикодавців.

Ефективне розподілення ризиків у контрактах ДПП виявляється ефективним для зменшення операційних фінансових витрат та збільшення збору доходів,

стимулювання для належного управління проектами ДПП. Однак, для проектів ДПП, у яких вважають розподіл ризиків несуттєвим, їхні операції характеризуються: прийняттям несвоєчасних та неправильних рішень, неправильним управлінням процесами життєвого циклу проекту, невдоволенням споживачів об'єктів та послуг, суперечливі відносини між сторонами та дискримінаційні контрактні документи.

Темпи розвитку систем ДПП залежать від потреб соціального та економічного розвитку країни, а також спроможності та готовності державного та приватного секторів виділити достатньо ресурсів на створення надійних середовищ ДПП, які вдосконалять розвиток державної інфраструктури та покращать надання послуг. Хоча як розвинені, так і країни, що розвиваються, добре визначають цілі розвитку, вони, однак, залишаються на різних рівнях розвитку ДПП. Насправді, хоча країни, що розвиваються, не задовольняють більшість своїх потреб у розвитку інфраструктури через обмеження ресурсних можливостей та погане управління ДПП, розвинений світ має успішні режими ДПП майже у всіх секторах. Але, менш розвинені ринки ДПП мають кращі можливості рухатись швидше та переходити на більш просунуті стадії зрілості, ніж це можуть теперішні зрілі ДПП. Подібні міркування ґрунтуються на твердженні, що ринки ДПП, що формуються, не тільки мають можливість вивчати та використовувати більш інноваційні підходи ДПП, вже розроблені зрілими ринками ДПП, але вони також легко залучають допомогу з боку багатосторонніх організацій, для нарощування потенціалу фінансування їх транзакцій по проектам. Майже кожен суб'єкт ДПП визнає, що створення сприятливого середовища за допомогою чіткої та добре розробленої стратегії ДПП у країні покращує розвиток інфраструктури на стійкій основі.

Висновки. Отже, вкрай важливо створення та впровадження правильних та добре організованих систем і процесів управління проектів ДПП, які можуть сприяти

ефективному наданню державних послуг. До ключових елементів ефективного управління проектами ДПП, які включають найкращі практики входять критичні фактори успіху такі як, управління зацікавленими сторонами, управління ризиками та зрілість ДПП. Для того, щоб мати відчутний перехід до ДПП, необхідно: мати надійні рамки ДПП, що відповідають процесам життєвого циклу проекту; розуміти та використовувати належним чином існуючі інновації у галузі в усьому світі для захисту від негативних наслідків ризику; розробляти проекти ДПП, які відповідають операційній ситуації та потребам розвитку; і слід частіше розглядати питання використання транзакцій ДПП для ефективного використання раніше недостатньо використаних та недооцінених ресурсів, для забезпечення коштів для розробки нових об'єктів державної інфраструктури.

Список використаних джерел:

1. Круглов В. В. Механізми державного регулювання розвитку державно-приватного партнерства в Україні: дис. ... д-ра наук з держ. управ.: 25.00.02. Харків, 2020. 479 с.
2. Розгон О.В. Державно-приватне партнерство в інноваційній сфері як інструмент забезпечення інноваційного розвитку, Editorial board, 2021. 395 с.

ODDÍL 3. MARKETING

§ 3.1 ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ПЛАНУВАННІ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Вступ. Без планування жодна компанія не може досягти справжнього успіху та бути конкурентоспроможною на ринку. План маркетингу є важливою складовою загального бізнес-плану будь-якого підприємства. Як правило, маркетингове планування зосереджує увагу керівництва на потребах покупців, дає представлення про стратегії та пояснює ринкові тенденції. Маркетингові стратегії дозволяють досягти максимальної ефективності діяльності компанії та уникнути ризиків і загроз. Програми маркетингу підкреслюють переваги компанії і доносять необхідну інформацію до клієнтів, бізнес-партнерів та інших контрагентів. Планування маркетингу як процес аналізу, синтезу та конкретних дій необхідний для виживання та довгострокового процвітання компанії. Але останнім часом менеджери, що задіяні у процесі планування маркетингу, часто стикаються з певними проблемами.

За даними дослідження компанії «Plannuh» менше 40% маркетологів створюють цільове планування, яке відповідає цілям компанії; 65% команд не розуміють своїх маркетингових кампаній і 53% маркетологів не будують планів найкращого (або гіршого) сценарію розвитку [1]. Крім того, менеджери стикаються з проблемою неузгодженості окремих розділів плану маркетингу з певними цільовими орієнтирами в діяльності підприємства. Сьогодні для досягнення цих цілей необхідно враховувати складну систему обмежень, вподобань споживачів, особливостей їх поведінки на різних ринках, вплив соціальних медіа, можливості вільного спілкування на інтернет-майданчиках, зниження ефективності реклами. Тому в таких умовах саме програмне

забезпечення планування маркетингу може стати ефективним інструментом, що дозволить координувати та погоджувати всі бізнес-процеси підприємства, допоможе визначати маркетингову стратегію, бюджети і цілі, а також оцінити прогрес за цими параметрами.

Проблемам планування маркетингової діяльності підприємства присвячено роботи вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ляшко І.І. [2] (акцентує увагу на етапах, принципах, задачах та видах маркетингового планування), Дарчук В.Г. [3] (висвітлює теоретичні й практичні питання організації маркетингового планування, процесу аналізу стратегічного планування), Романова Л.В., Красовська А.Ф., Кондратенко О.С. [4] (розглядають процес планування обсягів продажів інформаційно-довідкових послуг на основі прогнозування), Овечкіна О.А., Солоха Д.В., Іванова К.В., Морева В.В., Белякова О.В., Балакай О.В. [5] (приділяють увагу питанням планування маркетингу як в оперативних умовах, так й в довгостроковій пролонгованій перспективі), Мишурова А.Ю. [6] (спирається на аналіз споживчих вподобань у процесі планування маркетингу), Нехай В.В. [7] (аналізує проблеми забезпечення раціонального планування маркетингу та логістики на ринку товарів виробничого призначення), Махоні П., Тодаро С., Фолкнер Д. [8] (представляють підхід до формування маркетингових цілей, створення стратегії, складання плану, оптимізації бюджетних витрат) та ін. Попри наявності таких вагомих наукових досліджень, не достатньо розкритими залишаються питання програмного забезпечення для підвищення точності та ефективності процесу маркетингового планування.

Виходячи з цього, статтю присвячено дослідженню, аналізу та визначенню оптимального сучасного програмного забезпечення, що можуть використовувати підприємства для здійснення планування маркетингу та прогнозування діяльності з реалізації продукції та просування послуг.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з поширенням у світі COVID-19 відбулося посилення тенденції розвитку

інтернет-маркетингу та автоматизації маркетингу компаній. Системи для автоматизації допомагають керувати процесами в маркетингу, а саме: погоджувати бюджети, планувати, відстежувати і коригувати комунікаційні кампанії, створювати звітність. Через необхідність віддаленої роботи знадобилися технічні рішення, котрі забезпечили б співробітникам доступ до бізнес-процесів і економію ресурсів. Потреба маркетологів в системах для автоматизації маркетингу продовжує збільшуватися і в 2021 році, а до 2023, за прогнозами, виросте на 80% [9].

Автоматизація маркетингової діяльності компаній, вибір певного програмного продукту для розв'язання маркетингових задач залежить від характеру бізнесу, сфери діяльності та масштабів підприємства.

Функціональна структура інформаційних систем маркетингу формується під потреби конкретного підприємства, проте можна визначити основні функції відділу маркетингу, які знаходять програмну реалізацію у вітчизняних і закордонних програмних продуктах.

Такими функціями є:

- розроблення і ведення на підприємствах системи договірної обліку;
- пошук реальних і потенційних партнерів-постачальників, ведення історії угод з постачальниками;
- оцінювання конкурентоспроможності продукції підприємства з визначенням ринку збуту, темпів зростання ринку, а також з аналізом конкурентного середовища, в якому функціонує підприємство;
- збирання та аналіз інформації про реалізацію товарної продукції за визначеними цінами по кожному об'єкту карти ринку, а також облік маркетингових витрат для відповідної карти;
- проведення сегментного аналізу прибутковості для визначених об'єктів карти ринку;

- вибір цільових сегментів ринку, на яких підприємство має концентрувати свої зусилля та ресурси;
- створення стратегічного плану маркетингу [10].

На рис. 1 представлено діаграму результатів опитування маркетологів щодо переваг автоматизації маркетингу.

Рис. 1. Діаграма результатів опитування маркетологів щодо переваг автоматизації маркетингу

Джерело: [11]

Отже, 60,4% маркетологів-респондентів засвідчили, що автоматизація маркетингу надає можливість більш персоналізованих повідомлень для потенційних покупців компанії; 40,5% респондентів зазначили, як перевагу автоматизації маркетингу, збільшення показника ROI; 33,3 %

маркетологів виділили, як перевагу використання програмного забезпечення маркетингу, зростання економічної ефективності.

Світовий ринок програмного забезпечення для автоматизації маркетингу зростає дуже швидкими темпами. Протягом 2014-2020 рр. показник прибутку від реалізації програмного забезпечення маркетингу зріс практично у 6 разів. Очікується, що в 2024 році прибуток від транзакцій у сфері продажу програмного забезпечення для маркетингу зросте до 14185 млн. дол. США (рис. 2).

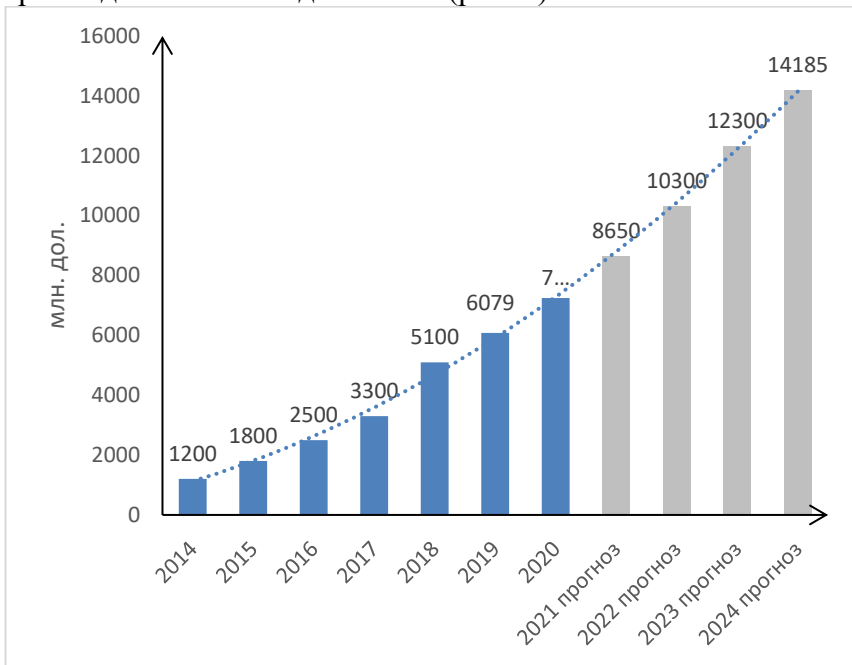

Рис. 2. Динаміка прибутку світового ринку програмного забезпечення маркетингу

Джерело: [11]

Досить велике розмаїття програмних продуктів, що пропонуються для здійснення управління і планування маркетингу, створюють певні труднощі з вибором найбільш оптимального варіанту. Тому вивчення ринку програм

автоматизації маркетингу дозволило вибрати для порівняльного аналізу 5 найбільш поширених і схожих по функціоналу програм, що представлені на платформі capterra.com [12]: *Wrike*, *Filestage*, *Dreamdata*, *Bitrix24*, *Miro*.

Wrike - це програмна система, що призначена для управління маркетинговою роботою підприємства. Ідеально підходить для компаній середнього та великого бізнесу, які віддають перевагу командній роботі, запускають кілька проєктів одночасно та постійно працюють з клієнтами. *Wrike* налаштовується відповідно до потреб компанії за допомогою певних інструментів, робочих процесів і звітів. Використання цього програмного забезпечення надає розширену безпеку і повне налаштування для безлічі маркетингових функцій. Співробітники підприємства, що займаються проєктуванням бізнес-процесів, маркетинговими заходами та цифровими технологіями, можуть скористатися діаграмами Ганта, налаштованими робочими процесами, загальними інформаційними панелями, вбудованою перевіркою та формами запитів. Для скорочення циклів перевірки *Wrike* інтегрується з Adobe Creative Cloud.

Filestage - це система автоматизації для онлайн-роботи, яка допомагає співробітникам компанії швидше перевіряти і затверджувати маркетингову роботу. Завдяки налаштованим робочим процесам, автоматизації завдань і вбудованому управлінню *Filestage* має всі інструменти, які потрібні підприємству для отримання необхідних результатів, при цьому не вимагаючи трудомісткого навчання персоналу. Ця програма дозволяє маркетинговим командам, агентствам і медіа-компаніям управляти процесом перевірки контенту. Завдяки таким функціям *Filestage* ідеально підходить для маркетингових підрозділів малих, середніх і великих компаній.

Dreamdata – це, по-перше, інструмент для визначення доходу компанії, по-друге, інструмент атрибуції B2B для компаній зі штатом від 50 до 500 співробітників, які мають тривалі цикли продажів і кілька зацікавлених сторін, що

беруть участь в угодах та отримують підтримку від цифрових каналів. Технологія *Dreamdata* збирає, об'єднує і очищає всі дані, пов'язані з доходами, щоб надати прозорий і дієвий аналіз того, що сприяє росту рентабельності. Це дозволяє компаніям вимірювати рентабельність інвестицій в контент, оцінювати зростання, прогнозувати дохід і приймати рішення про те, які зусилля слід масштабувати далі.

Bitrix24 – оптимальна платформа для маркетингового планування і управління, якою користуються понад 8 мільйонів компаній по всьому світу. *Bitrix24* призначена для великих та середніх компаній і малого бізнесу. Вона також підходить віддаленим командам, які хочуть підтримувати зв'язок і ефективно співпрацювати. Впровадження цього продукту дозволяє планувати і проводити маркетингові розсилки прямо з власної платформи *Bitrix24*. Основними інструментами програми є електронний маркетинг, SMS-розсилка, телемаркетинг, ремаркетинг у Facebook і Google. Серед переваг *Bitrix24* виділяють: необмежені маркетингові проекти, можливість створення діаграми Ганта, облік робочого часу і автоматичні звіти про продажі.

Miro – платформа для спільної роботи команд будь-якого розміру, якій довіряють більше 13 мільйонів користувачів по всьому світу. Програма дозволяє планувати, відстежувати і ефективно організовувати маркетинговий робочий процес компанії. Завдяки *Miro* співробітники можуть легко співпрацювати, придумувати ідеї і швидко впроваджувати їх у реальне життя. Програмний продукт має потужні можливості інтеграції з інструментами Asana, Monday, Trello, MS та ін. Інтерактивна платформа *Miro* спрощує планування маркетингової діяльності за допомогою інструментів для визначення особистості покупця, онлайн інструктажу персоналу компанії по новим можливостям і багато іншого.

Програмні комплекси оцінювалися на основі кількісних показників та експертної оцінки за допомогою методу відносних переваг для комерційних підприємств. В якості

критеріїв оцінки програмного забезпечення вибрано шість найбільш актуальних для здійснення планування маркетингу (табл. 1).

Таблиця 1

**Характеристика критеріїв
оцінки програмного забезпечення процесу
планування маркетингової діяльності підприємства**

Назва критерію	Характеристика критерію
<i>Критерій 1.</i> Кількість функцій, що реалізує програмний комплекс	Кількісний параметр, що вимагає детального розгляду, так як він може змінюватися в залежності від того, які функції є актуальними для підприємства-замовника, тобто кількість функцій, «прописаних» в системі може бути доповнено або скорочено
<i>Критерій 2.</i> Інтеграція з зовнішніми даними	Оціночний критерій за 10-бальною шкалою, що враховує кількість програм, з якими програмний комплекс може обмінюватися даними
<i>Критерій 3.</i> Складність впровадження	Оціночний критерій за 10-бальною шкалою (чим менше бал, тим простіше інтеграція з системою підприємства)
<i>Критерій 4.</i> Трудомісткість навчання персоналу	Оціночний показник за 10-бальною системою (чим менше бал, тим простіше налагоджено процес навчання персоналу)
<i>Критерій 5.</i> Підтримка клієнтів	Оціночний параметр за 10-бальною шкалою. Враховує показники інтеграції з соціальними мережами, поштою, наявність шаблонів відповідей і бази знань, багатомовність, управління призначеннями, самообслуговування клієнтів, зворотний зв'язок, моніторинг в режимі реального часу і повідомлення клієнтів
<i>Критерій 6.</i> Вартість покупки і впровадження	Один з основних показників вибору, зазначений у грошових одиницях. За основу був узятий місячний тариф на 20 співробітників відділу маркетингу (для <i>Wrike</i> , <i>Filestage</i> , <i>Dreamdata</i> і <i>Miro</i>) і базовий пакет програмного забезпечення для <i>Bitrix24</i>

Джерело: складено автором на основі [13]

За першим критерієм здійснено оцінку функціональних можливостей програмних комплексів, котрі дозволяють підприємству розробляти план маркетингу та відслідковувати результати його виконання. Результати проведеного порівняльного аналізу функцій систематизовано і представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Функціональні можливості досліджуваних програмних продуктів для планування маркетингу

Функції	Програмні продукти				
	Wrike	Filestage	Dreamdata	Bitrix24	Miro
1. Бюджетування / прогнозування	+	-	+	-	-
2. Використання інструментів для спільної роботи	+	+	-	+	+
3. Постановка / відстеження цілей	+	-	+	+	+
4. Складання маркетингового календаря	+	-	-	+	+
5. Медіапланування	+	+	-	-	+
6. Прогностична аналітика	-	-	+	-	-
7. Стратегічне планування	+	-	+	+	+
8. Управління проектом	+	+	-	+	+
9. Складання дорожньої карти	+	-	-	+	+
10. Управління витратами	-	-	+	-	-
11. Моніторинг активності співробітників	+	-	+	+	+
12. Відстеження прогресу	+	+	+	+	+
13. Управління ризиками	+	-	+	+	-

14. Автоматизація бізнес-процесів	+	+	-	+	-
15. Контроль якості	+	-	-	-	-
Підсумкова кількість функцій	13	5	8	10	9

Джерело: складено автором на основі даних [12]

Згідно з представленими у таблиці 2 даними, у програмному продукті *Wrike* реалізовано найбільшу кількість функцій, які мають практичну значимість для менеджерів, що здійснюють планування маркетингової діяльності підприємства. Серед функцій *Wrike*, що не представлені у ряді інших програмних рішеннях, слід зазначити бюджетування/прогнозування і контроль якості.

Для більшої наочності та оцінки п'яти обраних програмних продуктів підсумкові дані аналізу представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Значення критеріїв вибору для альтернативних варіантів програмних комплексів

Критерій вибору	Програмні продукти					Значимість критерію (max. 10)
	Wrike	Filestage	Dreamdata	Bitrix24	Miro	
1. Кількість функцій	13	5	8	10	9	6
2. Інтеграція з зовнішніми даними, бали (max. 10)	8	8	6	8	7	8
3. Складність впровадження, бали (max. 10)	1	1	1	1	2	9
4. Трудомісткість навчання персоналу, бали (max. 10)	5	4	6	6	5	10

5. Підтримка клієнтів, бали (max. 10)	3	7	9	8	5	8
6. Вартість покупки версії для бізнесу, дол. США	496	780	499	111,44	320	10

Джерело: складено автором на основі даних [12]

Зібрані дані оброблялися в програмному середовищі комп'ютерної алгебри MathCAD і були сформовані в таблицю 4, де максимальне значення відповідає найкращому варіанту вибору програмного забезпечення.

Таблиця 4

Об'єднана вагова матриця варіантів програмного забезпечення

Програмні продукти	Критерії вибору						Вектор вагових коефіцієнтів
	Кількість функцій	Інтеграція з зовнішніми даними	Складність впровадження	Трудомісткість навчання персоналу	Підтримка клієнтів	Вартість покупки версії для бізнесу	
Wrike	0,289	0,216	0,222	0,203	0,094	0,116	0,184
File-stage	0,111	0,189	0,222	0,254	0,219	0,07	0,180
Dream-data	0,178	0,216	0,111	0,170	0,281	0,116	0,175
Bitrix 24	0,222	0,162	0,222	0,170	0,25	0,523	0,266
Miro	0,200	0,216	0,222	0,203	0,156	0,174	0,195

Джерело: складено автором на основі даних таблиці 3

Таким чином, на основі даних таблиці 4 можна зробити висновок, що система *Bitrix24* є найбільш оптимальним програмним продуктом для забезпечення планування маркетингової діяльності комерційного підприємства (бізнесу).

Програму автоматизації маркетингу *Bitrix24* вигідно виділяють:

- багата функціональність;
- найменша вартість покупки та інтеграції;
- високий рівень підтримки клієнтів;
- широкі можливості інтеграції з зовнішніми даними замовника;
- гнучкість параметрів налаштування відповідно до потреб компанії.

Також вагомою перевагою при виборі системи планування маркетингової діяльності є наявність таких додаткових функцій як соціальне співробітництво, управління взаємодією з клієнтами та членами команди (*Bitrix24* створена як система CRM, котра легко налаштовується, є багатоступеневою та оптимізованою під потреби бізнесу); можливість працювати з угодами, створювати розклад роботи співробітників, відстежувати прогрес по конкретній роботі з історією і нещодавніми діями відповідальної особи. Серед достоїнств слід відзначити, що ця програма використовується для планування проєктів і включає понад 35 інструментів для продуктивної командної співпраці.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило визначити, що процес планування маркетингу на сучасних підприємствах часто не відповідає сучасним потребам ринку, оскільки взаємини зі споживачами стали більш складними, їх ланцюжок є більш заплутаним, способи взаємодії істотно змінилися в зв'язку розширенням інтернет-середовища та розповсюдженням у світі пандемії COVID-19. Для подолання зазначених труднощів підприємства мають впроваджувати програмні продукти, що забезпечують автоматизацію бізнес-процесів. До переваг автоматизації маркетингу належать наступні: більш персоналізовані повідомлення для потенційних клієнтів компанії (60,4%), збільшення показника повернення інвестицій (40,5%), покращення досвіду клієнтів (36,9%), збільшення конверсії

(29,7%) та ін.

Аналіз динаміки світового ринку програмних продуктів автоматизації маркетингу показує стрімкий зріст. Протягом 2014-2020 рр. показник прибутку від реалізації програмного забезпечення маркетингу зріс практично у 6 разів.

Аналіз 5 найбільш поширених і схожих по функціоналу програм, що представлені на платформі capterra.com: *Wrike*, *Filestage*, *Dreamdata*, *Bitrix24*, *Miro*, дозволив визначити, що система *Bitrix24* є найбільш оптимальним програмним продуктом для забезпечення планування маркетингової діяльності комерційного підприємства (бізнесу). Головними перевагами цього програмного забезпечення є наступні: найменша вартість покупки корпоративної версії, високий рівень підтримки клієнтів, велика функціональність, широкі можливості інтеграції, гнучкість параметрів налаштування.

Список використаних джерел:

1. The Operational Marketing Index. Report. Plannuh. URL: <https://www.plannuh.com/operational-marketing-index/>

2. Ляшко І.І. Маркетингове планування як фактор підвищення ефективності комерційної діяльності підприємства. *Приазовський економічний вісник*. 2017. Випуск 5 (05). С. 156-159. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2017/5_05_uk/31.pdf

3. Дарчук В.Г. Аналіз та планування маркетингової діяльності. Навч. посібник. Київ, 2019. 146 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/1_796_67558907.pdf

4. Романова Л.В., Красовська А.Ф., Кондратенко О.С. Маркетингове планування як складова управління розвитком підприємства. Наукові праці МАУП. 2013. Випуск 1. С. 112-120 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaup_2013_1_21

5. Овечкіна О.А., Солоха Д.В., Іванова В.В., Морєва В.В., Белякова О.В., Балакай О.Б. Планування маркетингу. Навч. посібник. Київ. 2013. 352 с. URL: https://cul.com.ua/preview/plan_market.pdf

6. Мишурова А.Ю. Планирование маркетинга на основе потребительских предпочтений. *Естественно-гуманитарные исследования*. 2020. № 29 (3). С. 233-238. URL: http://academiyadt.ru/wp-content/uploads/2020/06/egi_29.pdf

7. Нехай В.В. Маркетингове планування діяльності та логістики підприємств на ринку товарів виробничого призначення. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Маркетинг та підприємництво. 2020. № 2 (98). С. 58-64. URL: <http://journal.puet.edu.ua/index.php/nven/article/viewFile/1652/1486>

8. Mahoney P., Todaro S., Faulkner D. The next CMO. A guide to operational marketing excellence. Bloomington. 162 p. URL: <https://www.amazon.com/Next-CMO-Operational-Marketing-Excellence/dp/1480894117>

9. Куда смотрит маркетинг в 2021: основные тренды года. URL: <https://vc.ru/marketing/205022-kuda-smotrit-marketing-v-2021-osnovnyye-trendy-goda>

10. Інформаційні технології та маркетинг. URL: <https://sites.google.com/site/vikoristannaitumarketingu/informacijni-tehnologiie-ta-marketing>

11. Шевелева Н. 11 трендов IT-маркетинга. Digital-маркетинг для IT-компаний в 2021 году. URL: <https://livepage.pro/blog/it-marketing-trends.html>

12. Marketing planning software. Capterra. URL: <https://www.capterra.com/marketing-planning-software/>

13. Сравнение TMS систем управления транспортом Украины: независимый рейтинг TMS от Криворожского национального университета. URL: <https://systemgroup.com.ua/ru/o-kompanii/article/sravnienie-tms-sistem-upravleniya-transportom-ukrainy-nezavisimyy-reyting-tms-ot-krivorozhskogo>

ODDÍL 4. ZDANĚNÍ A ROZPOČET

§ 4.1 РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Вступ. В умовах активної експлуатації природних ресурсів та умов навколишнього природного середовища суб'єктами господарювання у виробничих процесах щорічно зростає навантаження на екосистеми територій. Швидкі темпи глобалізації призводять до появи нових викликів та завдань щодо забезпечення національної екологічної безпеки.

Екологічна безпека, зокрема безпека середовища життєдіяльності людини, – один із найвищих пріоритетів Стратегії національної безпеки України. Тому підтримання екологічної рівноваги, оновлення інфраструктури, встановлення модернізованих систем переробки відходів, запобігання виникненню негативних наслідків та їх усунення є актуальними та першочерговими завданнями на сучасному етапі розвитку країни.

Виклад основного матеріалу. Управління процесами відновлення чи збереження стану навколишнього середовища, що буде придатним для існування, відбувається за допомогою інструментів державного регулювання: економічного, адміністративного, правового характеру. Особливості правового регулювання вивчали Аніщенко В.О., Ніщимна С.О., Шульга Т.М. та ін. Дослідження напрямків удосконалення національної системи екологічного оподаткування проводили такі науковці Авраменко Н.Л., Базилевич І., Веклич О., Канонішена-Коваленко К., Найденко О.Є., Рибачок Н.П., Серебрянський Д.М., Тищенко О.М., Шако А.О. На сучасному етапі реформи екологічного оподаткування в Україні спостерігається взаємодія ключових стейкхолдерів при напрацюванні концепції забезпечення екологічної безпеки.

Правовий механізм забезпечення екологічної безпеки є важливим для кожної країни, він залежить від стану довкілля. Одними зі складових цього механізму є різні закони, укази, програми, стратегії. Вирішення проблем сучасного екологічного стану України заплановано у Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, яка затверджена Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII [1]. Нещодавно виданий Указ Президента України №111 передбачає комплексну програму заходів для забезпечення екологічної безпеки [2].

Існує низка документів, на яких базується розроблення екологічної політики, зокрема:

- Указ Президента України “Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року” [3];
- Енергетична стратегія України на період до 2035 року “Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність” [4];
- Концепцію реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища [5];
- Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року [6].

Перелічені документи передбачають зміну підходів до екологічного оподаткування, а саме, введення більш жорстких умов: збільшення ставок, зменшення лімітів викидів та нормативів забруднень.

Серед останніх нормативно-правових документів, прийнятих для посилення заходів забезпечення трьох складових національної безпеки, слід відмітити:

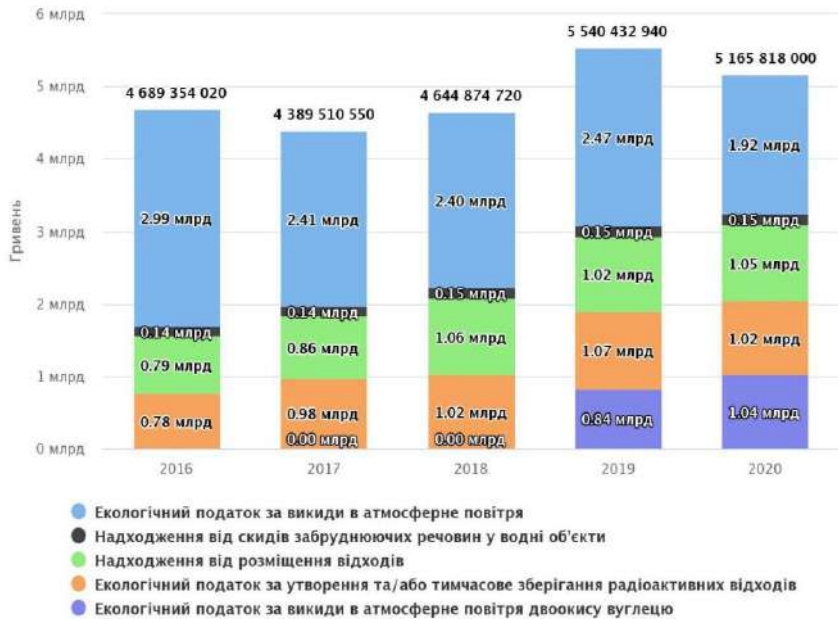
- **Указ Президента України №392/2020 від 14.09.2020 року, що затверджує схвалену РНБО Стратегію національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» [7].** Згідно цієї стратегії розпочато розробку та затвердження Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату;

➤ Указ Президента України №111/2021 від 23.03.2021 року про введення в дію рішення РНБО «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» [2].

Існує необхідність у впорядкуванні нормативно-правового забезпечення завдань, визначених у рішенні РНБО «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» [2], зокрема: Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища до 2025 року; Єдиний реєстр з моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів; щорічна Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні.

В українському податковому законодавстві дієвим інструментом є екологічний податок. Це загальнодержавний обов'язковий платіж, що надходить від суб'єктів господарювання, юридичних осіб, що не здійснюють підприємницьку діяльність бюджетних установ, громадських та інших підприємств, установ та організацій, постійних представництв нерезидентів під час провадження діяльності на території України і в межах її континентального шельфу. Екологічний податок справляється з фактичних обсягів викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 року [8].

Обсяги надходження екологічних податків у 2019-2020 рр. представлено на рис.1.

Інформація щодо сплати до Зведеного бюджету України по платниках – суб'єктах природних монополій та платників рентної плати за користування надрами (Екоподатки).

Рис. 1. Надходження екологічних податків у 2019-2020 рр.
Джерело: [9]

Якщо проаналізувати географію походження екологічних податків за 2020 рік (табл.1), до Зведеного бюджету України по платниках-суб'єктах природних монополій та платників рентної плати за користування надрами, то найбільші обсяги сплати надійшли з м. Києва, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Львівської, Полтавської, Харківської, Черкаської, Івано-Франківської, Миколаївської областей.

Таблиця 1

**Надходження екологічного податку за областями України
у 2020 р.**

Область	Обсяг екологічного податку, грн
Волинська	12 699
Вінницька	22 167
Дніпропетровська	831 080
Донецька	636 338
Житомирська	14 416
Закарпатська	3 756
Запорізька	558 061
Івано-Франківська	59 656
Київська	39 525
м. Київ	1 870 515
Кіровоградська	13 233
Львівська	538 427
Луганська	11 942
Миколаївська	51 129
Полтавська	204 343
Рівненська	36 143
Сумська	13 603
Тернопільська	6 351
Одеська	28 043
Чернігівська	17 389
Чернівецька	3 877
Черкаська	63 129
Харківська	83 322
Херсонська	8 569
Хмельницька	38 080

Джерело: [9] 440

Членами Професійної асоціації екологів України в роботі [10] було деталізовано нововведення та узагальнено висновки за поданими законопроектами щодо екологічного податку з 2019 по 2021 роки. Ними було запропоновано

власне бачення концепції реформування екологічного оподаткування [11]. Метою Концепції визначено основні засади та напрямки державної політики щодо екологічної модернізації підприємств, формування фондів на цільові природоохоронні заходи, актуалізація екологічного податку та стимулювання підприємств на дотримання вимог природоохоронного законодавства, у т.ч. перегляду сум штрафних санкцій.

При цьому використання коштів пропонується здійснювати за цільовим принципом. Це означає, що надходження від екологічного податку слід зараховувати до спецфонду Державного бюджету України з метою обов'язкового фінансування природоохоронних заходів. Також слід забезпечити зростання надходжень для фінансування територіальної громади в умовах реформи децентралізації державної влади, переглянути та доопрацювати невідповідність Бюджетного кодексу України та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та постанови Кабінету Міністрів від 17 вересня 1996 № 1147 «Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів» [12].

Експерти асоціації наголошують на необхідності закріпити цільове та ефективне використання коштів, які надходять від екологічного податку, для здійснення природоохоронних заходів. Також слід забезпечити оптимальний порядок зміни розподілу надходжень та видатків за рахунок закріплення перехідного періоду. Реалізація реформи децентралізації державної влади має забезпечити збільшення надходжень до спеціальних фондів місцевих бюджетів. Для забезпечення публічності та відкритості використання коштів екологічного податку слід здійснювати через систему ProZorro [11].

Згідно комплексних змін до Податкового Кодексу України з 1 січня 2022 року планується запровадити механізм інвестування коштів у екологічну модернізацію підприємств та природоохоронні заходи. При цьому надасться право

підприємствам зменшити суму їх податкового зобов'язання з екоподатку (до 70 % від платежу) на відповідну суму інвестованих коштів у погоджені державою екологічні проекти за попередні звітні періоди [10].

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів [13] презентувало інформацію щодо реформи екологічного оподаткування та фінансування природоохоронних заходів. Виходячи з того, що у порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи ставки екологічного податку в Україні є переважно нижчі, а також проаналізувавши низку розроблених в Україні законопроектів, Міністерство підтримує саме законопроект Кабінету міністрів України №4101 [14]. Згідно з цим проектом закону передбачається: індексація ставок податку на викиди в атмосферне повітря; індексація рентної плати за використання природних ресурсів та за спецкористування; поступове збільшення ставки екологічного податку за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти у 10 разів до 2029 року; поступове збільшення ставки екологічного податку за викиди двоокису вуглецю кожного року на 5 грн, щоб до 2024 року вийти на рівень 30 грн за тону [13].

Підвищення деяких ставок екологічного податку (за законопроектом №5600 щодо змін до Податкового Кодексу України [15]) передбачається наступним чином: ставки за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти збільшуються в 1,6 рази (надалі ці ставки поступово, до 2029 року, зростуть у 8 разів), за викиди двоокису вуглецю (CO₂) - з 10 грн/т до 30 грн/т, а ставки на відходи для підприємств гірничої промисловості - з 0,49 грн до 1,5 грн/т. За даними Міністерства фінансів суми екологічного податку, за винятком податку з радіоактивних відходів, діляться так: частка надходжень до держбюджету становить 45%, місцевих бюджетів - 55% [16].

Економічні та правові аспекти сучасних підходів до екологічного оподаткування представники міжнародних організацій та бізнесу, науковці обговорювали у рамках 20-

тої Глобальної конференції з екологічного оподаткування (GCET20) [17].

Підвищення ставок екологічних податків у таких країнах як Швеція, Данія, Нідерланди компенсувалося зменшенням податкового навантаження на фонд оплати праці, що є цілком виправданим кроком. Запровадження моделі переходу до еко-оподаткування у різних країнах потребує аналізу і сценарного економетричного моделювання. Тенденції в сфері дотримання екологічної безпеки щодо впровадження сучасної моделі екоподатку (зі зміщенням акценту з оподаткування доходів на оподаткування негативного впливу на навколишнє природне середовище) набирають актуальності та поширення в світі [18].

Висновки. На сучасному етапі реформування системи екологічного оподаткування екологічний податок ще не досить повно виконує відведену йому функцію компенсації. Оскільки обсяг коштів від екологічного оподаткування є недостатнім для фінансування необхідних заходів. Також нині спостерігається нецільове використання існуючих надходжень. Але беззаперечною залишається стимулююча роль екологічного податку. Це пояснюється порівнянням суми, яку підприємства витрачають на сплату екологічного податку з обсягами коштів, які необхідні для модернізації підприємств, що у кінцевому підсумку зменшить забруднення навколишнього середовища, і як наслідок екологічний податок до сплати. Тому удосконалення практик регулювання та адміністрування екологічного податку є постійним процесом, що перебуває у тісному взаємозв'язку з тенденціями розвитку господарських процесів та технологіями виробництва. Важливим завданням для досягнення цілей екологічної безпеки залишається зростання зацікавленості суб'єктів господарювання вкладати кошти у модернізацію основних засобів, що сприятиме зменшенню забруднення навколишнього природного середовища.

Виконано в рамках науково-дослідної теми № 0119U100759 «Структурно-функціональна мультиплексивна модель розбудови системи екологічних податків в Україні в контексті забезпечення національної безпеки».

Список використаних джерел:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (дата звернення: 06.07.2021).

2. Про введення в дію рішення РНБО «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації»: Указ Президента України від 23.03.2021 року №111/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112021-37505> (дата звернення: 06.07.2021).

3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. №722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звернення: 04.07.2021).

4. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року “Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність”»: Розпорядження Кабінету міністрів України «від 18.08.2017 № 605-р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80>. (дата звернення: 05.07.2021).

5. Про схвалення Концепції реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища: Розпорядження Кабінету міністрів України від 31 травня 2017 р. № 616-р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/616-2017-%D1%80>. (дата звернення: 05.07.2021).

6. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження Кабінету міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 820-р.

URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80>.
(дата звернення: 03.07.2021).

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 03.07.2021).

8. Податковий Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI (Редакція станом на 02.07.2021) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n256> (дата звернення: 06.07.2021).

9. Екологічні податки України. Інформація щодо сплати до Зведеного бюджету України по платниках - суб'єктах природних монополій та платників рентної плати за користування надрами. URL: <https://www.saveecobot.com/analytics/ecotaxes> (дата звернення: 06.07.2021).

10. Опис проектів щодо екологічного податку. Професійна асоціація екологів України. URL: <https://cutt.ly/5mbDcDJ> (дата звернення: 05.07.2021).

11. Реформування сфери екологічних фінансів: концепція від Професійної асоціації екологів України. URL: <https://ecolog-ua.com/news/reformuvannya-sfery-ekologichnyh-finansiv-koncepciya-vid-profesiynoyi-asociaciyi-ekologiv> (дата звернення: 06.07.2021).

12. Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.1996р. №1147. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1147-96-%D0%BF> (дата звернення: 01.07.2021).

13. Яким має бути екологічний податок та система фінансування природоохоронних заходів – позиція Міндовкілля. URL: <https://mepr.gov.ua/news/36072.html> (дата звернення: 05.07.2021).

14. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень: Проект Закону від 15.09.2020 №4101. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69946 (дата звернення: 04.07.2021).

15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень: Проект Закону від 02.06.2021 № 5600. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72106 (дата звернення: 04.07.2021).

16. У Мінфіні розповіли, як податкова реформа-2021 змінить екологічний податок. URL: https://buh.ligazakon.net/news/204145_u-mnfn-rozpovli-yak-podatкова-reforma-2021-zmnit-ekologchniy-podatok (дата звернення: 05.07.2021).

17. 20th Global Conference on Environmental Taxation (GCET20). URL: <https://www.gcet20.com/topics/> (дата звернення: 04.07.2021).

18. Макарчук Р. Екологічний податок: світовий і український підходи. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/ekologichniy-podatok-svitoviy-i-ukrajinskiy-vimiri-50055386.html> (дата звернення: 05.07.2021).

ODDÍL 5. PSYCHOLOGIE, PEDAGOGIE, VZDĚLÁVÁNÍ, FILOZOFIE A FILOLOGIE

§ 5.1 СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Вступ. Сучасні перетворення у суспільному житті викликали зміни філософії, теорії і практики соціальної роботи, що обумовило зростання вимог до якості професійної діяльності соціального працівника, її спрямованості, інтенсивності та ефективності.

У сучасних умовах функції соціального працівника суттєво поширюються та ускладнюються, що висуває більш високі вимоги до його професійної підготовки. Це обумовлено такими причинами:

- гуманізація та демократизація суспільного життя, професійних відношень в педагогічних та соціальних групах потребують підвищеної уваги до людини, більш професійної роботи з нею;
- динамічні соціальні зміни у сучасному українському суспільстві ініціюють підвищення вимог до організації та функціонування всіх його соціальних, виховних інститутів, що ускладнює вирішення завдань професійного росту та особистого удосконалення;
- високі вимоги до рівня професіоналізму соціального працівника обумовлені необхідністю урахування у його професійній діяльності безліч організаційних, виховних, діагностичних, соціально-терапевтичних, охоронно-захисних та інших інновацій.

Отже, необхідність пошуків ефективних способів, умов і методів формування особистості висококультурного соціального працівника, здатного транслювати інтеріоризовану систему загальнолюдських і професійних цінностей, норм і традицій у процесі спрямованої взаємодії з динамічною соціокультурною сферою у сучасній теорії і практиці професійної освіти сумніву не підлягає.

Аналіз сучасної наукової літератури, зокрема праць Є.Бондаревської, С.Гончаренка, В.Краєвського та ін., засвідчує, що відповідність сукупності означених вимог можлива за умови сформованості у майбутнього фахівця розвинутої методологічної культури, що робить актуальним дослідження теоретичних засад та практики її формування. Крім того, розгляд цілісного процесу професійного становлення особистості соціального працівника із культурологічних позицій, з урахуванням надбань суміжних наук соціально-гуманітарного профілю, його спрямування на формування методологічної культури, сприятиме подоланню актуальних проблем сучасної професійної освіти, а саме – оптимізації формування наукового світогляду та фахової компетентності соціального працівника в умовах глобалізації та інформатизації соціального, наукового і освітнього життя, ефективного розвитку професійно значущих якостей та характеристик.

Аналізуючи ступінь дослідженості проблеми, слід відзначити, що вчені приділяли певну увагу вивченню методологічної культури насамперед в контексті дослідження теоретичних засад, сутності, структури й технологій формування професійної культури педагога. Зокрема такий підхід спостерігається у працях О.Барабанщикова, Є.Бондаревської, О.Гармаш, І.Зязюна, В.Краєвського, Н.Ничкало, В.Радула, В.Сластьоніна, С.Сисоєвої та ін.

Вихідні положення формування методологічної культури розкривалися у процесі дослідження структури, особливостей, закономірностей професійної діяльності (К.Абульханова-Славська, С.Вершловський, І.Зязюн, Н.Кузьміна, Н.Ничкало, О.Савченко, В.Семиченко, В.Сластьонін) сутності та технологій формування професіоналізму фахівця (С.Вершловський, Б.Гершунський, А.Деркач, В.Зазикін, Р.Стернберг, Е.Харгріверс та ін). Теоретичні засади формування методологічної культури обґрунтовані у працях відомих теоретиків: С.Гончаренка, В.Загвязінського, В.Краєвського, М.Нікандрова, А.Піскунова,

Г.Щедровицького та ін. Теоретичні та методичні аспекти формування та розвитку методологічної культури представників різних професій, зокрема – вчителів стали предметом дослідження О. Бережної, Є. Бондаревської, Г.Валєєва, С. Кульневича, В. Краєвського, В.Сластеніна, О.Ходусова та ін..

Разом із тим, аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що проблема формування методологічної культури майбутнього соціального працівника ще не дістала належного наукового розв'язання. У сучасних дослідженнях ця проблема розглядається не як пріоритетна, а в контексті розв'язання інших питань теорії і практики професійного становлення особистості. Роботи, в яких науково обґрунтовані саме поняття та змістовні характеристики методологічної культури майбутнього соціального працівника практично відсутні.

Виклад основного матеріалу. Визначення теоретико-методологічних засад, феноменології та методики формування методологічної культури майбутнього соціального працівника безумовно потребує наукового обґрунтування сутності об'єкту дослідження.

Зважаючи на комплексний, інтегрований характер поняття «методологічна культура», а також – на дискусивність, різноплановість та малодослідженість проблеми формування методологічної культури майбутнього соціального працівника у сучасній науковій педагогіці, тезаурус дослідження становлять поняття різного ступеня узагальнення та значущості. В якості базових понять дослідження ми розглядаємо категорії «методологічна культура», «культура», «особистість» та «методологія».

Категорія “методологічна культура” має складну структуру, яку утворюють такі родові поняття, як “методологія” і “культура”. Зупинимось на висвітленні змісту базової категорії “культура”.

Дослідження природи категорії "культура" свідчать про багатоаспектність його змісту, сутності, великої кількості формулювань поняття. До початку 90-х років ХХ століття тільки у філософській літературі нараховувалося понад 500 визначень поняття "культура". Наразі кількість визначень, як в закордонній, так і у вітчизняній літературі, постійно зростає. Культура завжди цікавила суспільні науки, в тому числі – філософію, педагогіку, соціологію, психологію, як сфера суспільного життя, що розкриває особливості поведінки, свідомість і діяльність людей у конкретних формах життя (культура праці, культура побуту, культура мислення, професійна культура), а також як спосіб життєдіяльності особи, колективу і суспільства в цілому.

В Українському педагогічному словнику за редакцією С.Гончаренка категорія культура (від лат. cultura — виховання, освіта, розвиток) розуміється як «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вужчому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування (школи, вузи, клуби, музеї, театри, творчі спілки, товариства тощо). Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності» [39, С. 182]. У сучасному розумінні поняття “культура” почало вживатися у ХVІІ столітті, в працях німецького юриста та історіографа С.Пуфендорфа. Перше наукове визначення культури було здійснено англійським етнографом Е.Тейлором: “Культура в широкому сенсі складається у своєму цілому із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства” [35, С.17].

Відомий дослідник П.С.Гуревич вважає, що поняття „культура” належить до переліку фундаментальних у сучасному суспільствознавстві, але цей термін має безліч визначень[6].

На думку закордонних вчених культура – це:

-„міцні вірування, цінності і норми поведінки, що організують соціальні зв'язки і роблять можливою загальну інтерпретацію життєвого досвіду” (У.Бекет);

-„мова, вірування, естетичні смаки, знання, професійна майстерність і всілякі звичаї” (А.Радкліф);

-„винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності, що успадковуються.” (Б.Малиновський). Загалом, Броніслав Малиновський у праці “Наукова теорія культури” суттєво поглибив концепцію культури, зокрема, наголосив на розумінні культури як форми соціального процесу та інституціональності її організації [24].

Серед досліджень цієї проблеми слід відзначити праці вітчизняних та російських науковців: С.Аверинцева, В.Губіна, В.Іванова, Л.Кертмана, М.Кагана, Ю.Лотмана, Е.Маркаряна, В.Межуєва, Г.Нодія, В.Поліщука, М.Романенка, В.Топорова, Г.Щедровицького та ін. Також значний внесок у розробку проблеми інтерпретації культури зробили представники західної філософії, психології, культурології, соціології: Р.Барт, У.Беккет, Є.Гуссерль, А.Маслоу, Ч.Морріс, Т.Парсонс, Г.Ріккет, А.Тойнбі, М.Хайдеггер, К.Юнг, К.Ясперс та ін..

На нашу думку, найбільш розгорнуту характеристику культури дав Ю.Давидов. Він розглядає культуру як основу, що гармонізує відносини двох взаємопов'язаних сторін: природи і соціуму. На його думку, соціум (природно-історичне буття людини) намагаючись зберегти себе, несе загрозу “природно-космічному” в людині. Природа ж, з свого боку, намагається “поглинути” соціум, розчинити його в своїх першородних стихіях [8, С.23]. „В культурі як в цілому, як органі самоконституювання людства, – підкреслює Давидов, – мова завжди йде про те, щоб відшукати вищий

початок, в якому природа і соціум могли б віднайти ту універсальну міру, котра б не порушила власну внутрішню міру кожної з конфлікуючих сторін” [8, С. 51].

Узагальнюючи наукові концепції щодо визначення поняття „культура”, ми вважаємо за доцільне виокремити декілька підходів до розгляду феномену культури.

1. Культура є «другою природою», світом штучного, створеного людиною для задоволення своїх потреб, що не зумовлюються виключно природними потребами та інстинктами [5, С.35-40]. Такий підхід характерний насамперед для діалектичного напрямку філософії і пов'язаний, на думку П.Гуревича, з розглядом діяльності як головного посередника між природою та культурою. Саме за допомогою діяльності і в процесі діяльності людина, на думку представників цього напрямку, перетворює світ природи у світ культури. Відповідно до сфери людської діяльності розрізняють матеріальну і духовну культуру.

Матеріальну культуру розглядають насамперед як результат практично-перетворювальної діяльності людей – засоби виробництва і повідомлення, знаряддя праці, житло, технічні споруди, все те, що є штучним середовищем або середовищем проживання, а також виробничі технології і специфічні форми спілкування людей в процесі виробництва, їх трудовий і творчий потенціал, технічні знання тощо.

Духовна культура розглядається як частина загальної системи культури, що охоплює духовну діяльність та її продукти. Духовна культура містить пізнання, моральність, виховання, освіту, право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію. Духовна культура характеризує внутрішнє багатство свідомості, ступінь розвиненості самої людини.

При цьому матеріальна і духовна культура знаходяться в органічній єдності, їхнє розмежування має функціональний характер. Так, елементи матеріальної культури є результатом втілення певних ідей, матеріалізації знання, а духовна культура об'єктивується за допомогою матеріальних засобів.

Таке розуміння культури дозволяє розглядати методологічну культуру як певну складову духовної культури, що виявляється як в атрибутах духовного буття людини (думках, ідеях, поглядах, моральних цінностях, традиціях), так і в артефактах матеріальної культури (письмових текстах, книгах, статтях тощо).

2. Культура інтерпретується як спосіб розвитку та саморозвитку особистості. Такий підхід дозволяє розглядати у якості суб'єкта культурно-історичного процесу не середньостатистичного індивіда, а особистість. На думку М.Туровського, «культура як об'єкт наукового пізнання може бути визначена тільки параметрами особистісного ставлення людини до діяльнісного освоєння світу» [37, С.318]. Відповідно, на думку В.Келле та М.Ковальзона, культура може розглядатися як характеристика розвитку людини, як родової, тобто, свідомої, творчої, самодіяльної істоти [15, с.240]. Враховуючи, що особистість є предметом педагогіки та професійної педагогіки, вищеназвані підходи дозволяють нам розглядати методологічну культуру в якості педагогічної категорії, що характеризує розвиток особистості майбутнього вчителя.

3. Культура інтерпретується як специфічний людський, надбіологічно відпрацьований спосіб діяльності, а також – як технологія її здійснення. Тобто, культура є не тільки результатом діяльності людини, але й тим, як вона це здійснює, способами життєдіяльності особистості. Вважаємо, що в межах цієї наукової позиції культура також може інтерпретуватися як певний різновид, характеристика людської діяльності. У цьому контексті у сучасному філософському словнику знаходимо таке визначення: «Культура – це діяльність людей по відтворенню та поновленню соціального буття, а також її продукти і результати, що входять до цієї діяльності» [32, С.255]. Отже, культура – це не тільки діяльність, скільки залучення до неї, перетворення людини та певних соціальних груп та спільнот у суб'єкта культури. На нашу думку, така позиція дозволяє

розглядати культуру, у тому числі – методологічну, як результат і характеристику діяльності майбутнього соціального працівника – соціальної, професійної, навчальної.

4. В межах антропологічного підходу до визначення поняття «культура» умовно можна виділити напрямки: історичний, нормативний, структурний та психологічний.

Представники історичного напрямку головну увагу приділяють визначенню культури з позицій соціального наслідування та традицій (Р.Бенедікт, Е.Девіс, Е.Сепір, Дж.Стюард та ін.). Найбільш поширеною у межах цього підходу до інтерпретації культури є, на нашу думку, культурно-цивілізаційна теорія (М.Данилевський, М.Бердяєв, О.Шпенглер, А.Тойнбі та ін.). Так, М.Данилевський у праці «Росія і Європа» [9] трактує цивілізацію як відокремлений культурно-історичний тип – основну реальну та самодостатню одиницю (суб'єкт) історії. На його думку, не існує всесвітньої універсальної історії, є лише історія конкретних цивілізацій, що мають індивідуальний замкнутий характер.

Нормативний підхід до визначення культури ґрунтується насамперед на ціннісно-смісловому розумінні її природи (І.Льїн, А.Камо, М.Лосський, Ж.-П.Сартр, П.Сорокін, П.Флоренський, В.Франкл, М.Шелер, Г.Шпет, К.Ясперс та ін.). Так П.Сорокін розглядав культуру як “сукупність значень, цінностей та норм, котрими володіють взаємодіючи між собою особи, та сукупність носіїв, котрі об'єктивують, соціалізують ці значення” [33, С.191].

Структурний підхід до ґрунтується на визначенні структурної організації культури (Р.Лінтон, Дж.Хонігман, А.Кребер, К.Клахкон, Л.Уайд). Так, на думку Р.Лінтона культура – це організовані реакції членів суспільства на повторювальні ситуації і умови життя. Дж.Хонігман вважав, що культура складається з соціально стандартизованої поведінки і мислення певної групи (людей) і матеріальних продуктів її діяльності [28, С.185]. Л.Уайт інтерпретує

культуру як цілісну систему, клас предметів і явищ, що залежать від здатності людини до символізації. При цьому структура культури охоплює лише ті зв'язки, що поєднують між собою її окремі явища незалежно від людини [38, С.26-27].

Врахування структурного підходу до інтерпретації культури дозволяє, на нашу думку, розглядати методологічну культуру як певну систему та провести її структурний аналіз.

5. Психологічний підхід (М.Лацарус, Л.Уорд, У.Самнер, Г.Лебон, Г.Тард, З.Фрейд, Дж.Болдуїн, Х.Кулі і Дж.Г.Мід, Г.Рохейм, К.Юнг, Л.Виготський, Д.Ельконін, С.Рубінштейн та ін.) у визначенні культури пов'язаний з дослідженням механізмів психологічної адаптації, сприйняття особистістю надбань культури. Загалом психологічний напрямок характеризується різноплановістю методологічних концепцій, характеристикою культури й культурної діяльності у контексті з процесами формування, розвитку психологічної сфери особистості, комунікації та самоідентифікації особистості у соціокультурному просторі. При цьому культура розглядається як певна ідеальна форма, що існує як об'єктивна реальність афективно-сміслових утворень, які засвоюються та суб'єктивуються у процесі індивідуального розвитку (Л.Виготський, М.Коул, Д.Ельконін).

6. Соціологічний підхід до інтерпретації культури ґрунтується на встановленні соціальних зв'язків та закономірностей розвитку культури, виявленні її соціальних функцій. Культура в соціології розглядається насамперед як поняття колективне. Це – спільні для певного колективу чи соціальної групи ідеї, норми, цінності, правила поведінки, що формують колективну солідарність.

Загалом соціологічний підхід до визначення культури також характеризується різноплановістю. На думку Ю.Резніка, центральними темами соціологічного аналізу є: культура та соціальна структура; культура і образ та стиль

життя; спеціалізована та загальна культура; культура повсякденного життя тощо [28, С.190].

Зокрема, Н.Смелзер визначає культуру як систему цінностей, уявлень про світ і правила поведінки, спільні для людей, пов'язаних певним образом життя. На його думку, культура визначає поведінку, не зумовлену інстинктами, та спадковістю, а таку, що є результатом освіти та виховання [31].

Якщо скористатися концептуальною схемою систем соціальної дії Т.Парсонса, то соціальний рівень культури складається з таких компонентів: систем виробництва та відтворення культурних зразків, системи соціокультурної презентації (механізм обміну лояльностями між членами колективу), системи соціокультурної регуляції (механізми підтримання нормативного порядку і зняття напруги між членами колективу). Крім того, слід виокремити такі важливі соціальні функції культури, як функції консервації, трансляції та соціалізації.

Коротко зупинимося на аналізі їхнього використання в контексті особливостей формування методологічної культури майбутнього соціального працівника.

1. Культура – тип соціальної пам'яті суспільства або спільності (функція консервації). Вона включає в себе місця і способи збереження соціальної інформації (музеї, бібліотеки, банки даних тощо), успадковані схеми поведінки, комунікативні мережі, тощо. Серед вітчизняних дослідників такої позиції дотримуються Ю.Лотман, Б.Успенський, Т.Заславська, Р.Ривкіна. На їхню думку, культура є особливим соціальним механізмом, котрий дозволяє відтворити еталони поведінки, що перевірені досвідом і відповідають потребам розвитку суспільства, та відкриває шляхи і створює можливості для педагогічної дії.

2. Культура – форма трансляції соціального досвіду (функція трансляції). До такого розуміння схилиються західні та вітчизняні вчені, які беруть за основу поняття “соціальне наслідування”, “навчальна поведінка” тощо.

Такий підхід реалізовується в дослідженнях У.Самтера, А.Келлера, Н.Янга, М.Дубініна.

3. Культура – спосіб соціалізації людей. Цей підхід, розроблений Т.Парсонсом та іншими, дозволяє розглядати соціалізацію у професійному соціальному середовищі як важливу умову формування методологічної культури майбутнього вчителя.

В межах соціологічного підходу розрізняють поняття масової та елітарної культури, що можуть розглядатися в якості похідних понять у нашому дослідженні.

Безумовно існують певні розбіжності в трактуванні загальної культури соціуму та культури певної соціальної групи. Тому для позначення будь –якої соціальної верстви, групи використовується термін “субкультура”. Це поняття як методологічна категорія дозволяє виокремити соціально-прийнятні форми соціально-культурної диференціації (професійні, молодіжні, наукові тощо). У широкому розумінні під субкультурою розуміють часткову культурну підсистему “офіційної” культури, що визначає стиль життя, ціннісну ієрархію та менталітет її носіїв.

Вчені відзначають, що не кожна соціальна група утворює власну субкультуру. Ми погоджуємося з М.Слюсаревським, що складовими субкультури і одночасно її ознаками є: знання (картина світу у вузькому сенсі), цінності, стиль і спосіб життя, соціальні інститути як системи норм, процедурні знання, навички, уміння, способи здійснення, методи, потреби та нахили [30]. Враховуючи вищенаведені визначення, майбутніх соціальних працівників можна вважати представниками двох цілком визначених субкультур – молодіжної та професійної (її ознаки набуваються на особистісному рівні у процесі соціалізації у професійному соціокультурному середовищі та у процесі професійно-педагогічної освіти).

Отже, проведений аналіз підходів до розуміння сутності культури дозволяє зробити ряд узагальнень:

1. У контексті нашого дослідження важливими характеристиками поняття культура є наступне:

- культура характеризує ціннісно-сміслові поле організації та життєдіяльності суспільства на певному етапі історичного розвитку;

- культура визначає способи, норми, правила, вимоги, традиції функціонування соціальних груп різного рівня організації (сучасного глобалізованого суспільства, нації, народу, соціальних верств та страт, субкультур, професійних соціокультурних груп тощо);

- культура концентрує соціальний досвід, накопичений людством протягом діяльності багатьох поколінь, що концентрується у знаннях, матеріальних предметах, зразках діяльності та поведінки, механізмах передачі цього досвіду членам суспільства (у процесі соціалізації, виховання, навчання, трудової діяльності);

- культура характеризує якісний стан діяльності людини та уособлює нормативні вимоги до цієї діяльності;

- культура є характеристикою як цілісного розвитку особистості, так і рівня розвитку її якостей та характеристик, визначає ступінь оволодіння нормами та цінностями, пріоритетними для даного типу суспільства або соціальної групи;

- культура є полем діяльності особистості, сферою її творчого розвитку та самореалізації.

2. Культура (у тому числі методологічна культура майбутнього соціального працівника) має два прояви – об'єктивний (як певна символічна реальність, зафіксована на рівні масової свідомості та у вигляді певних артефактів) та суб'єктивний (як сукупність якостей та характеристик сформованих у кожного члена суспільства, соціокультурної групи на особистісному рівні).

3. Формування методологічної культури пов'язане з цілісним розвитком особистості майбутнього соціального працівника, потребує системного врахування вищенаведених основних підходів до інтерпретації культури та способів її

трансляції, сприйняття та інтеріоризації та провідних методологічних підходів до формування й розвитку особистості (діяльнісного, особистісно-орієнтованого, аксіологічного, культурологічного тощо [2]).

Відповідно, дослідження феномену методологічної культури майбутнього соціального працівника пов'язано із визначенням сутності й змісту поняття «особистість». Необхідно відзначити, що поняття особистості – один найбільш поширених конструктів при побудові теорій, що описують психічну природу людини. В той же час практично всі фахівці вважають, що особистість – це соціальний індивід, суб'єкт і об'єкт суспільних відносин (Б.Ананьєв, Л.Асмолов, О.Леонт'єв, Б.Ломов, К.Платонов, та ін.).

В Українському педагогічному словнику особистість розглядається у кількох значення: широкому як «конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні — індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. Поняття "особистість" не слід цілком ототожнювати з поняттями "індивід" (одиничний представник людського роду) та "індивідуальність" (сукупність рис, що відрізняють даного індивіда від усіх інших). З точки зору педагогіки і психології особистість – це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери)» [39, С. 243].

Слід відзначити, що у педагогіці і психології з проблеми інтерпретації особистості, її розвитку і формування умовно можна виділити три основних напрямки: біологічний, соціологічний і біосоціальний.

Представники біологічного напрямку, вважаючи особистість суто природною істотою, всю поведінку людини

пояснюють дією властивих їй від народження потреб, потягів та інстинктів (З.Фрейд і ін.). Людина вимушена підкорятися вимогам суспільства і при цьому постійно вгамовувати природні потреби. Щоб приховати цю постійну боротьбу з самою собою, вона незадоволення природних потреб замінює заняттям яким-небудь видом діяльності [27, С. 8-9].

Представники соціологічного напрямку вважають, що хоча людина і народжується як істота біологічна, однак в процесі свого життя вона поступово соціалізується завдяки впливу на неї тих соціальних груп, з якими вона спілкується. Чим нижча за рівнем розвитку особистість, тим яскравіше і виразніше виявляються у ній біологічні ознаки, передусім інстинкти володіння, руйнування, статеві тощо.

Представники біосоціального напрямку вважають, що психічні процеси (відчуття, сприйняття, мислення і інші) мають біологічну природу, а спрямованість, інтереси, здібності особистості формуються як явища соціальні. Такий розподіл особистості ніяк не може пояснити ні її поведінку, ні її розвиток.

Специфічність та особливість окремих сторін особистості в науковій літературі також пропонується пояснювати за допомогою різних ознак.

Перша – ознака “індивідуалізації”. Її розкриття дозволило Л.Виготському відобразити основний генетичний закон культурного розвитку: від інтерпсихічної, соціальної колективної діяльності дитини до індивідуальної, інтрапсихічної, власне психологічної форми її діяльності. Сутність цієї лінії аналізу розвитку конкретних видів діяльності є в роботах Л.Виготського, присвячених перетворенню зовнішньої мови, “мови-для-інших”, у внутрішню мову – “мову-для-себе”.

Друга ознака – “інтеріоризація”, що відображує перехід від “Ми” до “Я”, краще всього передається терміном “інтимізація”.

Третя ознака – “інтеріоризація” як виробництво внутрішнього плану свідомості (П.Гальперін, В.Давидов, Н.Тализіна).

У більшості досліджень особистість розглядається з точки зору діяльності. Слід зауважити, що в межах діяльнісного підходу особистість досліджується на різних рівнях буття людини: соціальному, культурному, біологічному, психологічному і фізіологічному. Як зазначає Є.Льєнков: „Особистість взагалі є одиничним вираженням життєдіяльності ансамблю соціальних відносин взагалі. Дана особистість є одиничним вираженням тієї необхідності обмеженої сукупності цих відношень (не всіх), якими вона безпосередньо зв’язана з іншими (з окремими а не з усіма) індивідами – “органами” цього колективного “тіла” – тіла роду людського” [11, С.394].

В традиції діяльнісного підходу О.Леонтьєв зазначає особистість як системну якість: „Особистість неоднозначно індивід; це особлива якість, яка здобувається індивідом у суспільстві, в цілісній сукупності відносин, суспільних за своєю природою, до яких індивід залучається. З цього погляду проблема особистості утворює новий психологічний вимір: інший, ніж вимір, у якому відбуваються дослідження певних психічних процесів, окремих властивостей і станів людини; це – дослідження її місця, позиції в системі, яка є системою суспільних зв’язків, спілкувань, які відкриваються їй; це – дослідження того, що, й задля чого і як використовує людина вроджене й здобує нею...”[21, С.385].

Таким чином, саме у процесі взаємодії наявних особистісних ресурсів й умов середовища, спеціально організованих для впливу на розвиток, у структурі особистісних якостей людини відбуваються їх певні якісні зміни. Це дозволяє визначити, що у процесі діяльності у соціокультурному середовищі вищого навчального закладу особистість майбутнього соціального працівника буде сприймати та інтеріоризувати змістовні характеристики методологічної культури, що зумовлює формування й

розвиток особистісних якостей і характеристик, суб'єктного вияву методологічної культури. При цьому динаміка та якісні характеристики цього процесу залежать від специфіки й структури діяльності, її мети, змісту, результатів.

Отже, формування методологічної культури також залежить від предметного наповнення діяльності, що у нашому випадку визначається змістом методології.

Слід відзначити, що у філософському словнику поняття „методологія” має два значення: 1) сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що використовуються у будь-якій науці; 2) галузь знання, що вивчає засоби, передумови й принципи організації пізнавальної й практично-перетворюючої діяльності” [40 С.258]. В “Українському педагогічному словнику” методологія розглядається як: 1) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці. 2) Вчення про методи пізнання та перетворення дійсності [38, С.207].

Термін “методологія” грецького походження і означає “вчення про метод” або “теорія методу”. Ми враховуємо думку О.Новікова, що методологія взагалі довгий час розглядалася дослівно лише як вчення про методи діяльності (метод і «логос» - вчення). Подібне розуміння методології обмежувало її предмет аналізом методів (починаючи з Р. Декарта) [26]. Таке розуміння методології мало свої історичні підстави: в умовах класового суспільства, поділу праці (на працю розумову та фізичну (за К.Марксом), відносно невелика група людей «розумової праці» генерувала цілі діяльності, а решта людей «фізичної праці» мали ці цілі виконувати, реалізовувати. Так склалася класична для того часу психологічна схема діяльності: мета – мотив – спосіб – результат. Мета задавалася людині як би «ззовні» – учневі у школі вчителем, студентові – викладачем; мотив або «нав'язувався» людині також ззовні, або вона його мала сам собі сформувати. І, таким чином, для більшої частини людей для вільного прояву своїх сил, для творчості залишався тільки один спосіб: синонім – метод. Звідси і побутувало

вузьке розуміння методології.

Як наслідок, традиційно склалося уявлення, що методологія практично цілком відноситься до науки, до наукової діяльності. Відповідно, до останнього часу термін «методологія» ототожнювався з методологією науки загалом або методологією будь-якої конкретної науки – педагогіки, математики, хімії тощо. Проте, наукова діяльність є лише одним із специфічних видів людської діяльності, поряд з мистецтвом, релігією і філософією. Всі інші види професійної діяльності людини відносяться до практичної діяльності.

Слід відзначити, що такий підхід до визначення методології зумовлюється тим, методологія як така, у першу чергу – методологія науки, в радянські часи стала оформлятися лише у 60-70-і рр. минулого століття. До цього, партійними органами вважалося, що вся методологія викладена в марксистсько-ленінському вченні, і всякі розмови про будь-які ще «методології» шкідливі і небезпечні. Незважаючи на це, методологія науки, завдяки працям П.Копніна, В.Лекторського, В.Садовського, В.Швирева, Г.Щедровицького, Е. Юдіна та інших авторів стала розвиватися як окрема галузь наукового пізнання [26, С.15].

За твердженням П.Копніна, «логіка наукового дослідження є не простим додатком методу матеріалістичної діалектики, а спеціальної теоретичної галузі знання, що має свій об'єкт і свої основні поняття» [16, С.121].

Ми враховуємо позицію О.Новікова, який розглядає методологію як вчення про організацію діяльності [26]. Учений вважає що наукова діяльність є лише одним з специфічних видів людської діяльності, разом з мистецтвом, релігією і філософією. Всі інші види професійної діяльності людини відносяться до практичної діяльності, на яку також повинно поширюватися поняття методології, в тому числі поняття методології практичної педагогічної діяльності [26, С.12-13].

Отже, методологія практичної діяльності відрізняється від методології пізнання цілою низкою взаємозв'язаних

властивостей, а саме:

- своєю метою, яка визначається як творення ефективної моделі практичної діяльності на відміну від мети пізнання – істини;

- принципово іншим підходом до розгляду ролі суб'єкта, адже на відміну від прагнення позбутися його впливу, що є характерним для гносеологічного підходу, тут суб'єктивні особливості посідають значне, якщо не визначальне місце;

- тим, що вплив суб'єкта на об'єкт з необхідністю доповнюється врахуванням соціальної природи останнього у вигляді об'єктивованих форм культури чи у разі, якщо об'єктом змін виступають інші особи – їхньої внутрішньої, суб'єктивно зумовленої детермінації поведінки;

- взаємодією багатьох учасників трансформаційного процесу, яка перетворює їх на співсуб'єктів, а взаємодію на інтеракцію, що вимагає узгодження їх часткових функцій і підсилює роль управління;

- експліцитністю суб'єктивного чинника. Тобто рефлексивність практичної діяльності свідчить про важливість таких функцій суб'єкта як мотиваційна, ціннісна, інтеграційна, легітимаційна та деякі інші;

- зведення множини інформації та знань до цілісного розуміння, з акцентуванням уваги на сенсотворчому значенні людської екзистенції;

- необхідністю врахування свободи як важливого детермінуючого чинника та багатьох інших.

Узагальнюючи результати наукових досліджень відомих методологів С.Гончаренка, В.Загвязінського, В.Краєвського, О.Новікова, В.Штанько, Е.Юдіна та ін. можна дійти висновку, що у сучасній науці методологія розуміється у вузькому і широкому значеннях. У широкому значенні методологія – це сукупність найбільш загальних, перш за все світоглядних, принципів в їх застосуванні до розв'язання складних теоретичних і практичних задач, світоглядна позиція дослідника. Разом з тим, це і вчення про методи

пізнання, що обґрунтовує початкові принципи і способи їх конкретного застосування в пізнавальній і практичній діяльності. Методологія у вузькому значенні – це вчення про методи наукового дослідження.

У структурі методологічного знання Е. Юдін виокремлює чотири рівні: філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий і технологічний.

Зміст першого, філософського рівня методології складають загальні принципи пізнання і категоріальний апарат науки вцілому. Методологічні функції виконує вся система філософського знання.

Другий рівень – загальнонаукова методологія – утворюють теоретичні концепції, які використовуються всіма або до більшості наукових дисциплін.

Третій рівень – конкретно-наукова методологія, тобто сукупність методів, принципів дослідження і процедур, які використовуються тією або іншою спеціальною науковою дисципліною. Методологія конкретної науки включає як проблеми, специфічні для наукового пізнання в даній галузі, так і питання, що висуваються на вищих рівнях методології, такі, наприклад, як проблеми системного підходу або моделювання в педагогічних дослідженнях.

Четвертий рівень – технологічна методологія – визначають методика і техніка дослідження, тобто набір процедур, що забезпечують отримання достовірного емпіричного матеріалу і його первинну обробку, після якої він може включатися в масив наукового знання. На цьому рівні методологічного знання мають чітко виражений нормативний характер.

Всі рівні методології педагогіки утворюють складну систему, між ними існує певна супідрядність. При цьому філософський рівень виступає як змістовна основа будь-якого методологічного знання, визначає світоглядні підходи до процесу пізнання і перетворення дійсності [42, С.67].

Слід відзначити, що філософська методологія не є особливим розділом філософії. Філософська методологія

виконує завдання вдосконалення, раціоналізації наукової діяльності, виходячи за межі філософії, хоча й спираючись на філософські світоглядні і загальнометодологічні орієнтири і положення.

Ми враховуємо думку Е.Юдіна, що у ХХ в. складається, крім того, новий тип методологічного знання – загальнонаукові концепції та напрямки, які за своїм масштабом виходять далеко за межі окремих наукових дисциплін. Вони виконують в науці певні методологічні функції, але разом з тим не є філософськими. Таким, наприклад, є сучасні методи математичного забезпечення досліджень, методи і поняття кібернетики, методологічні принципи системного підходу тощо [42, С.63-63].

На думку О.Новікова, два перших рівні методології (філософська та загальнонаукова) відведені для філософів. Але філософи самі конкретних наукових досліджень не здійснюють (за винятком власне філософських досліджень). Вони аналізують лише найбільш загальні результати, одержані в різних галузях наукового знання в минулих дослідженнях. Їхні праці, по-цьому, слід віднести, в основному, до гносеології як науці про пізнання, логіці науки тощо, тобто до тих аспектів, які пов'язані з наукою як сформованою системою наукових знань. А вченим – представникам конкретних наук (фізикам, хімікам, педагогам тощо) потрібна методологія як знаряддя їхньої власної діяльності для проведення власних досліджень [26].

У дослідженнях В.Краєвського, О.Новікова, Е.Юдіна та ін.. конкретно-наукова методологія розглядається як сукупність методів, прийомів дослідження і процедур, що застосовуються в тій чи іншій спеціальній науковій дисципліні. Враховуючи, що одним з провідних типів професійної діяльності для соціального працівника є соціально-педагогічна діяльність, конкретно науковий рівень методології в контексті методологічної культури посідає методологія педагогіки.

Під методологією педагогіки в загальному значенні розуміється теорія про структуру, логічну організацію, методи і засоби пізнавальної (дослідницької) і перетворювальної (практичної) педагогічної діяльності, а також діяльність з отримання і застосування такого (методологічного) знання. При цьому більш загальні знання, знання наук вищого методологічного статусу виконують по відношенню до педагогічного знання методологічну функцію і формують методологічні основи педагогіки. Сукупність цих знань, представлена у вищій, найбільш розвиненій формі своєї організації, складає теорію методологічних основ педагогіки.

В.Загвязінський вважає, що педагогічна методологія включає: вчення про структуру і функції педагогічного знання, зокрема про педагогічну проблематику; початкові, ключові, фундаментальні соціально-педагогічні положення (теорії, концепції, гіпотези), що мають методологічний сенс; вчення про способи використання здобутих знань для вдосконалення практики; вчення про логіку і методи соціально-педагогічного пошуку [10].

Частіше всього методологія педагогіки трактується як теорія методів педагогічного дослідження, а також теорія для створення освітніх і виховних концепцій. На думку Р.Барроу, існує філософія педагогіки, яка й розробляє методологію дослідження. Вона включає розробку педагогічної теорії, логіку і сенс педагогічної діяльності. З цих позицій методологія педагогіки тотожна філософії освіти, виховання і розвитку [3, С. 11].

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про зближення поглядів різних авторів на дану проблему, принаймні, в тому, що стосується визначення сутності методології педагогіки як вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби педагогічної діяльності у царині теорії і практики педагогіки. Така позиція учених дозволяє сформулювати основні ознаки методологічного знання.

Істотною ознакою методологічного знання є, перш за все, його приналежність до розв'язання специфічної суперечності – між процесами пізнання і перетворення соціально-педагогічної практики.

Отже, методологічне знання тієї чи іншої науки є результатом розв'язання суперечності між процесами пізнання і перетворення відповідного педагогічного процесу. Теоретичне знання є результатом розв'язання іншої суперечності – між предметом пізнання і методом, за допомогою якого можливо пізнання цього предмету (при цьому не є обов'язковою вимога єдності і взаємозв'язку пізнання і перетворення, теоретичної і практичної діяльності). Теоретико-методологічне знання виводиться з розв'язання проблеми, що містить в собі обидві суперечності: між предметом і методом, між пізнанням і перетворенням.

На думку С.Кульневича, що своєрідним ядром формування методологічної культури вчителя виступають функції методології, що визначають нормативний, організуючий, філософський, ідеологічний, гносеологічний і технологічний сенс педагогічної діяльності [19].

Ми враховуємо думку Е.Юдіна, що істотна відмінність у функціях, що виконує методологія, визначається насамперед тим, до якого типу належить методологія – нормативного або дескриптивного. При цьому будь-яка методологія виконує нормативні функції, адже саме в цьому полягає її загальне призначення. Однак це зовсім не заперечує той факт, що методологічне знання виступає або у нормативній, або в дескриптивній формі. У нормативному методологічному аналізі, природно, переважають конструктивні завдання, пов'язані з розробкою позитивних рекомендацій і правил здійснення наукової діяльності. Дескриптивний же аналіз має справу з ретроспективним описом вже здійснених процесів наукового пізнання. Що ж до дескриптивної методології, то її основним завданням можна вважати вивчення тенденцій і форм розвитку пізнання з боку його методів, категоріального і понятійного апарату, а

також характерних для кожного конкретного етапу способів пояснення [42, С.63].

Ми поділяємо думку В.Краєвського, що наявність цих двох функцій визначає і поділ основ методології на дві групи – основи теоретичні та нормативні. До теоретичних основ відносяться:

- визначення методології;
- загальна характеристика методології науки, її рівнів: загальнофілософського, загальнонаукового, конкретно-наукового, рівня методів і техніки дослідження;
- методологія як система знань і система діяльності;
- джерела методологічного забезпечення дослідницької діяльності;
- об'єкт і предмет методологічного аналізу.

Нормативні основи охоплюють таке коло питань:

- місце наукового пізнання серед інших форм духовного освоєння світу, до яких відносяться – стихійно-емпіричне пізнання і художньо-образне відображення дійсності;

- визначення приналежності роботи в галузі соціальної педагогіки до науки: характер цілепокладання, виділення спеціального об'єкта дослідження, застосування спеціальних засобів пізнання, однозначність понять;

- типологія соціально-педагогічних досліджень;
- характеристики дослідження, за якими вчений може звіряти і оцінювати свою наукову роботу: проблема, тема, актуальність, об'єкт дослідження, його предмет, мета, завдання, гіпотеза і положення, що виносяться на захист, новизна, значення для науки, значення для практики;

- логіка педагогічного дослідження [17].

Разом з тим, на думку В.Краєвського, всі знання, почерпнуті з вищеперерахованих чотирьох джерел, об'єднуються в процесі індивідуальної рефлексії дослідника з приводу його власної наукової роботи. Таким чином, методологічна рефлексія виступає як п'яте джерело методологічного забезпечення (науково-дослідної роботи та

соціально-педагогічного процесу – В.К.). [17, с. 23]. Відповідно, без знань методології неможливо грамотно провести соціально-педагогічне дослідження або грамотно організувати педагогічний процес. Таку грамотність дає оволодіння методологічною культурою. Однак, на думку В.Краєвського, методологічна культура потрібна не тільки науковому працівнику. «У більш загальному сенсі можна стверджувати, що методологічна культура – це культура мислення, заснована на методологічних знаннях, необхідною частиною якої є рефлексія. Така культура потрібна практиці не менше, ніж науці. Розумовий акт в педагогічному процесі спрямований на вирішення проблем, що виникають у цьому процесі, і тут не можна обійтися без рефлексії, тобто роздумів про власну діяльність» [17, С. 13].

Отже, у підходах до визначення культури та у філософських підходах майже відсутні формулювання методологічної культури. Методологічну культуру відносять до сфери суто науково-дослідницької діяльності, інтелектуальної і світоглядної культури вченого. Слід відзначити, що існує значна кількість визначень сутності та змісту методологічної культури, насамперед – педагога. Спробуємо систематизувати та узагальнити їх, спираючись на підходи щодо визначення сутності та змісту культури та методології.

Слід відзначити, що у традиційному уявленні методологічна культура розуміється як культура наукової діяльності. При цьому науковці виходять з того, що фахівець у своїй професійній діяльності фахівець має насамперед вміти самостійно конструювати соціально-педагогічний процес: ставити мету, формулювати завдання, гіпотезу, застосовувати адекватні методи тощо.

Зокрема В.Краєвський до змісту методологічної культури відносить „знання, досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення” [18, с. 121]. На його думку, педагог, який володіє методологічною культурою, має знати методологію педагогіки й вміти застосовувати її у процесі

вирішення педагогічних ситуацій. Складовими методологічної культури при цьому визначаються: методологічні знання філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового і технологічного рівня; здатність до проектування й організації навчально-виховного процесу: усвідомлення, формулювання й творче вирішення педагогічних задач, методична рефлексія.

Є.Бондаревська під методологічною культурою вчителя розуміє особливу форму діяльності педагогічної свідомості, побудови самим педагогом методології особистісно-професійного саморозвитку [1]. В її розумінні особливістю методологічної культури є здатність вчителя до суб'єктивного розуміння педагогічного процесу, вміння вести методологічний пошук тобто оволодіння ним діяльністю з визначення сенсу, основ, ідей педагогічних явищ як особистісно значущих в контексті професійного саморозвитку і здійснення педагогічної діяльності.

У межах філософського підходу методологічна культура визначається через перелік певних якісних, як правило зовнішніх, спостережуваних, мінливих показників та механізмів їх прояву в професійно-педагогічній діяльності чи в окремих її аспектах; як деяка конструкція, що «сама-в собі-себе-показує». Так, Г. Валєєв вважає такими показниками: сформоване творче мислення з опорою на досягнення сучасної психолого-педагогічної науки; розвинені здатності до критичного аналізу педагогічної дійсності; потребу в дослідно-експериментальному перетворенні навчально-виховного процесу [2].

На думку О.Лаврентьевої, методологічна культура вчителя виходить із певної педагогічної філософії, представлена в його педагогічній концепції як системі основних педагогічних ідей і принципів, що визначають педагогічний світогляд, цілі й зміст діяльності вчителя. В основі такої концепції лежить система уявлень щодо сутності людини, її призначення, місця й ролі професійної освіти в її становленні, а також стосовно цілей і завдань педагогічної

діяльності загалом і власної зокрема. Ці концептуальні ідеї, розпредметнені методологічною культурою, стають інтегрованими особистісними переконаннями, тобто закладеними в фундамент професійної діяльності диспозиціями педагога [20].

В межах діяльнісного підходу, як основоположного у теорії професійного становлення особистості, доречно розглядати професійну діяльність сутністю буття людини (як суб'єкта) у сфері професії. У цьому контексті, безумовно, процес становлення методологічної культури слід інтерпретувати як складову процесу формування професійної культури соціального працівника (як утворення, що, на нашу думку, найбільш повно характеризує інтеріоризацію особистістю системи професійно важливих знань, умінь, навичок, установок, традицій, цінностей, атрибутів тощо та пов'язаний з цим особистісний розвиток) й погодитись із методологами педагогіки О.Анісімовим, В.Загвязінським, В.Краєвським, В.Полонським, котрі пов'язують формування професійної і методологічної культури з діялісно-конструктивним підходом до його навчання і розвитку.

Так, С. Казанцев вважає, що методологічна культура – це цілісна, інтегральна характеристика особистості, що володіє фундаментальними загальнонауковими, методологічними знаннями, системою ціннісних орієнтацій на творчий саморозвиток у навчально-дослідницькій творчій діяльності, науковим стилем мислення [14].

Як і вищезгадані науковці, С.Кульневич розглядає методологічну культуру як складову професійної культури вчителя і основу продуктивної діяльності свідомості педагога: “Методологічна культура вчителя – це особлива форма діяльності педагогічної свідомості, що скеровує мислення вчителя і проявляється у методологічних вміннях цілепокладання, визначення провідних принципів, відбору і побудови змісту, моделювання і конструювання умов і факторів, що формують і розвивають особистісні структури учнів”[19].

В межах акмеологічного підходу є розуміння методологічної культури як певного феномену, що багатовимірно характеризує стан особистості педагога, є умовою досягнення ним найвищих показників в особистісно-соціальному розвитку, професійній діяльності, творчості [33]. О. Ходусов методологічну культуру представляє як образ ідеального професійного буття вчителя, що включає онтолого-гносеологічну й методологічну інтерпретацію його професійної діяльності. Цей образ відображує внутрішній духовний стан і надбання вчителя. Завдяки цьому створюється концепція, стратегія професійного мислення вчителя, поведінки й діяльності [41].

Ми враховуємо думку П.Кабанова, що методологічна культура – це механізм, який зберігає людину в даному смисловому полі. Без методологічної культури людина випадає з цього смислового поля із-за різних перешкод, що виникають в ході її діяльності. Звідси не всі методологічні установки потрапляють в розряд культурних, а тільки ті, які показали свою ефективність у практиці їх застосування, яким віддається перевага [12, С.15-17].

Враховуючи положення культурологічного підходу до професійної освіти майбутніх учителів ми можемо припустити, що методологічна культура у об'єктивному вимірі існує як певний символічний простір. У процесі діяльності (навчальної, наукової, самоосвітньої, громадської) майбутні соціальні педагоги залучаються до зразків методологічної культури, зафіксованих у соціокультурному просторі (субкультурі) ВНЗ, сприймають вже генеровані ідеї, народжують нові. Під час діяльності суб'єктів цього процесу зразки методологічної культури транслуються, зберігаються, сприймаються і використовуються як об'єктивні і суб'єктивні явища. Суб'єктивними ці явища стають тому, що хтось (певний суб'єкт) є автором тієї чи іншої ідеї, що становить основу явища, а об'єктивними – тому що ці явища відкриваються іншими суб'єктами, для яких вони існують

об'єктивно, оскільки є результатом діяльності інших дослідників і визнаються науковим загалом.

Виходячи з специфіки професійної діяльності сучасного соціального педагога, ми поділяємо думку В.Сластеніна, що процес професійного становлення майбутнього соціального педагога має моделювати структуру професійної діяльності. Виходячи з цього, слід визначити наступні прояви методологічної культури: уміння оперувати філософськими і педагогічними категоріями і основними поняттями соціально-педагогічної науки; установка на творче перетворення теорії в метод пізнавальної діяльності; намагання виявити єдність і спадкоємність психолого-педагогічного знання в його історичному розвитку; критичне ставлення до положень, аргументів; доказове заперечення антинаукових позицій в галузі людинознавства; рефлексія з приводу передумов, процесу і результатів власної пізнавальної діяльності, а також руху думки інших учасників соціально-педагогічного процесу [29].

Крім того, необхідно враховувати, що одними з найбільш важливих вимог до професійної підготовки майбутнього соціального працівника є формування у нього професійного мислення, здатності до аналізу наукової літератури, організації науково-дослідної діяльності, професійної рефлексії власної професійної діяльності. У цьому контексті вища школа має бути орієнтованою на розв'язання головного завдання – формування не просто фахівця високої для своєї галузі знань кваліфікації, а фахівця такого рівня професійної культури, коли вся його діяльність свідомо спрямовується набутими у ВНЗ методологічно ефективними філософсько-світоглядними настановами.

В аксіологічному підході системотвірним чинником методологічної культури є особлива система цінностей, яка дозволяє майбутньому соціальному працівникові опанувати діяльністю щодо визначення змісту, основ, ідей, явищ як особистісно важливих у контексті професійного саморозвитку.

У цьому контексті ми погоджуємось з А.Ходусовим, що провідною характеристикою методологічної культури виступає спрямованість (система цінностей), яка представлена у вигляді блоку цілей і критеріїв. Серед останніх науковець виділяє три критерії: усвідомленість цінностей і відношення до них; дії по вибору цінностей; реалізація їх як особистісних цілей діяльності [41].

На аксіологічних позиціях розуміння сутності методологічної культури стоїть також відома польська дослідниця В.Оконь, яка розглядає культуру як сукупність створених людьми наукових, моральних, художніх і технічних цінностей, а також – процеси взаємодії з цими цінностями і створення нових.

Ми спираємось на ідеї згаданих педагогів і виділяємо у структурі методологічної культури майбутнього соціального працівника аксіологічний компонент як змістовну основу його самосвідомості, професійної «Я-концепції», педагогічної рефлексії.

Слід відзначити, що цінності є досить широкою категорією, яка, є предметом теоретичних досліджень багатьох наук (філософії, соціології, психології, педагогіки, етики, естетики, політології). Відповідно існують більше сотні визначень цієї категорії. Зокрема відомий філософ В.Тугаринов вважає, що в найбільш загальному сенсі цінності – це “явища (або сторони, властивості явищ) природи і суспільства, які корисні, потрібні людям історично визначеного суспільства чи класу як дійсність, мета чи ідеал. З цього визначення випливає, що цінністю може бути не тільки те, що існує, але й те, що тільки треба здійснити, за що треба боротися”[38, С.11].

Найбільш поширеним у наш час є культурологічний підхід до розуміння цінностей. Його прибічники (С.Анісімов, А.Арнольд, Л.Буєва, А.Здравомислов, М.Каган та ін.) вважають, що цінності є якісними характеристиками певної культури, висвітлюють систему значень, смислів та пріоритетів, характерних для певної культури чи цивілізації,

уособлюють змістовні характеристики духовного життя людини і суспільства. Отже, цінності є змістовною характеристикою методологічної культури майбутнього соціального працівника, є основою його професійної свідомості і професійної діяльності як певного виду духовної активності.

У цьому плані М.Каган доречно звертає увагу на те, що духовна активність людини виступає у двох формах – пізнання об'єктивного світу та його ціннісного усвідомлення, на основі якого формується ціннісна свідомість. Науковець зазначає, що “ціннісна свідомість визначає цілі культурної діяльності людини, її смисли, її спрямованість, а пізнання – найбільш ефективні способи досягнення цих цілей” [13, С.154]. На його думку, цінності є результатом активної діяльності суб'єкта, їхня сутність пізнається людиною й усвідомлюється лише у процесі суспільної діяльності, коли виявляється позитивна значущість певних об'єктів. Відповідно цінності є певним критерієм оцінки особистістю предметів або явищ суспільного буття. Як зазначає більшість науковців, система індивідуальних цінностей є результатом інтеріоризації (засвоєння) особистістю цінностей суспільства, на їхній основі у людини формуються ціннісні орієнтації, як певні світоглядні методологічні регулятиви поведінки і діяльності. Слід також відзначити, що окремі науковці (В.Вілков, Л.Коган, В.Омельченко та ін.) пов'язують поняття цінностей та становлення ціннісних орієнтацій особистості з формуванням сенсу (смислу) життя і діяльності. Так О.Коган поняття “смісл” розглядає через ціннісне самовизначення людини, звертає увагу на той факт, що вона може одночасно належати різним “мікросередовищам”, які можуть мати на нього різновекторні впливи. Тому кожна особистість змушена постійно знаходитись в ситуації оцінки і вибору певних установок і ціннісних орієнтацій з числа тих, що пропонуються з боку цих груп і середовищ. У нашому випадку, на формування ціннісних орієнтацій особистості майбутнього соціального працівника теж впливають кілька

соціокультурних середовищ – вищого навчального закладу, молодіжної субкультури, мікросоціальне середовище тощо.

Аналіз наукової літератури з питань педагогічної аксіології, зокрема – праць Л.Архангельського, О.Асмолова, В.Мясіщева, В.Тугаринова та ін., дозволяє стверджувати, що ціннісні орієнтації майбутнього соціального працівника, сформовані на основі загальнолюдських, громадянських і професійних цінностей, є основою його професійної позиції, як результату і критерію сформованості методологічної культури, а також психологічним новоутворенням інтегрального характеру, який забезпечує цілісність свідомості, діяльності і поведінки особистості, є основою для розвитку мотиваційної сфери.

Загальнолюдські цінності – це світоглядні ідеали, моральні норми, які відображають духовний досвід усього людства. Вони становлять основу моральності особистості, являють собою єдність національних і загальнолюдських цінностей, таких як: доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повага, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повага і любов до своїх батьків тощо.

Важливе значення для професійної діяльності соціального працівника у сучасних умовах мають громадянські цінності, основу яких складає громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав. Крім того, необхідно враховувати, що одними з найбільш важливих вимог до професійної підготовки майбутнього соціального працівника є формування у нього професійного мислення, здатності до аналізу наукової літератури,

організації науково-дослідної діяльності, професійної рефлексії власної професійної діяльності. У цьому контексті вища школа має бути орієнтованою на розв'язання головного завдання – формування не просто фахівця високої для своєї галузі знань кваліфікації, а фахівця такого рівня методологічної культури, коли вся його діяльність свідомо спрямовується набутими у ВНЗ методологічно ефективними філософсько-світоглядними настановами.

Узагальнюючи вищезазначені підходи методологічну культуру майбутнього соціального працівника ми розглядаємо як цілісне багаторівневе і багатокомпонентне утворення у структурі особистості соціального працівника, що містить знання фахової методології, володіння методами і методологією наукового пізнання, розумову діяльність в режимі методологічної рефлексії, розвинуті здібності критичного аналізу професійної діяльності, систему інтеріоризованих педагогічних та загальнолюдських цінностей, котрі визначають професійну свідомість.

Загалом існує декілька тенденцій щодо визначення змісту методологічної культури. Представники першої, опираючись на праці В.Краєвського, уводять до змісту методологічної культури переважно методологічну рефлексію (як уміння аналізувати власну наукову діяльність), а також – здатність (вміння і здібності) до наукового узагальнення, критичного аналізу й творчого застосування певних концепцій, форм і методів пізнання, управління, конструювання педагогічного процесу [17, С.11]. Інша група науковців намагається розширити зміст методологічної культури, вводячи до нього аксіологічний компонент, систему мотивації. Зокрема, В.Сластенін вважає, що крім знань та вмінь, до методологічної культури слід віднести наступні позиції:

1. Перетворення педагогічної теорії в метод пізнавальної діяльності.
2. Намагання виявити єдність та спадкоємність психолого-педагогічних знань в процесі їх історичного розвитку

3. Критичне ставлення до положень, аргументів, які знаходяться у площині педагогічної свідомості.

4. Рефлексія передумов, процесу і результатів власної пізнавальної діяльності, а також думок інших учасників процесу навчання та виховання.

5. Доказові спростування антинаукових позицій в галузі людинознавства.

6. Розуміння і прийняття світоглядних та гуманістичних функцій педагогіки та психології [29].

Таким чином, зміст і структура методологічної культури можуть бути подані й описані як певна емпірична реальність, як образ, що безпосередньо постає перед соціальним працівником у його „внутрішньому досвіді” і скеровує його практичну діяльність.

Крім того, методологічну культуру слід розглядати з позицій системного підходу, як цілісну, складноієрархічну систему у професійній структурі особистості, що складається і функціонує у взаємодії: об'єктивної (мобікультурні об'єкти та реалії) та суб'єктивної (відбиток культури у свідомості) її форм, раціональної та емоціонально-чуттєвої її складових, культурно-іноваційних механізмів та властивих культурі способів забезпечення самоідентифікації.

Тому, опираючись на праці В.Афанасьєва, М.Кагана, В.Садовського, зазначимо необхідність дотримуватися при аналізі змісту методологічної культури майбутнього соціального працівника сукупності таких загальних умов:

1. Досліджуваний об'єкт як система повинен бути представлений сукупністю частин або компонентів. У своїй взаємодії вони утворюють єдине ціле, що може бути розділене певним способом. Оскільки елемент є неподільною частиною компонента на основі певного поділу, характеризуючи систему в цілому, слід абстрагуватися від будови її елементів.

2. Система повинна мати інтегративні властивості, які не зводяться до властивостей її окремих компонентів. Зміна властивості одного з елементів або компонентів викликає

певні зміни в інших елементах, а іноді – в усій системі в цілому.

3. Будь-яка система має певну структуру – внутрішню організацію, яка проявляється в установленні зв'язків між компонентами. А тому, щоб всебічно розкрити систему, необхідно, перш за все, визначити її внутрішню будову, тобто встановити, з яких компонентів вона утворена, яка її структура та функції, а також – фактори, що забезпечують її цілісність, відносну самостійність.

4. Цілісна система вибірково взаємодіє з середовищем. Така взаємодія по-різному сприяє функціонуванню системи: сприяє її розвитку, зміцненню, стабілізації тощо.

Розглядаючи процес формування методологічної культури як педагогічний, ми повинні враховувати основні підходи до вивчення педагогічних об'єктів. Зокрема, В.Лозова [22] наголошує на необхідності цілісного підходу до вивчення педагогічних явищ, що обумовлює врахування наступних умов:

- вивчення об'єкта здійснюється з позиції більш складного цілого як його органічного елемента, а не ізолювано від інших об'єктів, що пов'язані з ним;

- виділення основних елементів, сторін, частин об'єкта як цілісної системи, визначення їх специфіки, особливостей;

- встановлення взаємозалежності частин, елементів, їх причинно-наслідкових відношень, внутрішніх зв'язків, які виконують різні функції і відображають форми взаємозалежності, а також істотні тенденції та закономірності, що впливають на педагогічний процес та його результативність;

- осмислення об'єкта як цілого на новому рівні – на основі виявлених зв'язків, визначення загальних, інтегральних властивостей, якостей особистості правоохоронця;

- виявлення тих елементів, тих зв'язків, використовуючи які можна впливати на цілісну систему.

Кожна частина при цьому не тільки передумова, але й результат впливу цілого. Тому можна говорити про координацію елементів, їх упорядкування та субординацію зв'язків між ними. Разом вони посилюють інтеграцію методологічної культури, яка виступає як наслідок, як необхідність поєднання диференційованих елементів в єдине ціле, що у результаті дозволяє обирати методи управління процесом, оптимальні умови, що забезпечують досягнення визначених цілей.

Існує багато підходів до визначення змісту ту структури методологічної культури. Так В. Краєвський основними компонентами методологічної культури вважає: методологічні знання філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового й технологічного рівнів, здатність до проектування й організації навчально-виховного процесу, усвідомлення, формулювання й творчого вирішення педагогічних завдань; методичну рефлексію [17].

О. Ходусов, до змісту методологічної культури методологічної культури включає: педагогічну філософію (переконання), мислєдїяльність у режимі методологічної рефлексії (розуміння) як внутрішній план свідомості (самосвідомості); властивості інтегральної індивідуальності; індивідуально-ціннісні духовні домінанти вдосконалення своєї професійної діяльності й професійно значущих людських якостей [41].

П. Кабанов до змісту методологічної культури включає лише ті елементи культури, які виступають засобами, інструментами й визначають стратегію наукового пошуку, а саме: педагогічні, загальнонаукові й філософські знання, особливі вміння й навички, ціннісні орієнтири методологічної діяльності – методологічні настанови, тобто запозичені або створені самим педагогом загальні положення, що дозволяють йому ефективно вирішувати педагогічні проблеми, які виникають [12].

Зокрема, Г. Валєєв у понятті «методологічна культура» об'єднує такі якісні характеристики особистості педагога:

ґрунтовні й широкі знання з різних галузей наук (методологія наукового пізнання, антропологічні знання про людину, про історію й філософію розвитку освіти й педагогічної науки, провідні концепції навчання й виховання); методи наукового дослідження; вміння (аналіз, цілепокладання, проектування, конструювання й трансляції педагогічного досвіду, оцінка й самооцінка рівня розвитку професійної культури); культуру мислення, культуру розумової праці; творче мислення з опорою на досягнення сучасної психолого-педагогічної науки; розвинені здібності до критичного аналізу педагогічної дійсності; потреби в дослідно-експериментальному перетворенні навчально-виховного процесу; соціально-моральна позиція педагога-дослідника, відчуття відповідальності за результати своєї праці [2].

Е. Абдуллін описує методологічну культуру педагога-музиканта через: а) індивідуальний соціально-особистісний досвід учителя як сукупність методологічних знань, орієнтацій, умінь і потреб, що дозволяють йому виявити індивідуально-творчу, концептуальну науково-аргументовану позицію при аналізі й вирішенні професійно значущих педагогічних проблем; б) інтегративні властивості особистості педагога, що відбивають в собі якість освоєних ним методологічних знань, його діалектичного мислення, потребу в удосконаленні цих знань і здібностей, у використанні останніх для пізнання й творчого перетворення педагогічної дійсності. Більш диференційовано структура методологічної культури Е. Абдулліним представлена в такий спосіб: а) зацікавлене ставлення до методології педагогіки музичної освіти, розуміння її цінності для практичної діяльності й особистості вчителя музики; б) набуті професійно орієнтовані методологічні знання; в) засвоєні способи, методи дослідницької музично-педагогічної діяльності і їхнє творче застосування в ситуації методологічного аналізу літератури й практичній навчально-дослідницькій музично-педагогічній діяльності [25].

Єдність структурних компонентів методологічної

культури, що охоплюють мотиваційну, інтелектуальну, духовно-етичну і діяльнісно-практичну сфери особистості вчителя, забезпечує новизну мислення і педагогічної діяльності, що сприяє активізації його професійного досвіду. Як цілісна сукупність елементів методологічна культура розвивається за умови, якщо вона стає системним новоутворенням особистості соціального працівника, виробляється, „привласнюється” ним у процесі діяльності. Динаміка розвитку методологічної культури забезпечується суб'єктивними змістовно-якісними характеристиками потенціалу вчителя.

Ми погоджуємось з А.Ходусовим, що однією з провідних характеристик методологічної культури майбутнього соціального педагога є спрямованість (система цінностей), яка представлена у вигляді блоку цілей і його критеріїв. Серед останніх слід виділити три критерії: усвідомленість цінностей і відношення до них; дії по вибору цінностей; реалізація їх як особистісних цілей діяльності.

Наступною, не менш важливою характеристикою методологічної культури є її зміст, поданий у вигляді таких критеріїв: усвідомлення ролі методології в професійно-особистісному розвитку; ставлення до педагогічної діяльності; факт реального використання методології у професійній діяльності, здатність до методологічної рефлексії педагогічного процесу.

Методологічна культура соціального працівника також характеризується діяльнісно-операційним блоком за наступними критеріями: усвідомлення системи принципів, способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності; ставлення до способів діяльності в цілому; факт реалізації способів професійної діяльності на основі останніх досягнень методології, психології, педагогіки та соціології.

Т.Глушман, характеризує діяльнісний компонент як такий, що розуміє під собою уміння практично використовувати набуті теоретичні знання, дотримання морально-етичних норм у суспільстві та професійній

діяльності, здійснення самоаналізу власної професійної діяльності та розвитку професійної культури, знаходження шляхів до самовдосконалення та реалізації потреб самоактуалізації в професії.

Дана характеристика діяльнісного компоненту є досить влучною. Діяльнісний компонент необхідний в роботі соціального працівника, він слугує для того, щоб фахівець на практиці зміг використати набуті знання та навички. Також він розуміє під собою дотримання морально-етичних норм у професійній діяльності, тобто, він є дуже важливим компонентом у професійній культурі.

М.Головань розкриває сутність діяльнісного компоненту як такого, що включає досвід пізнавальної діяльності, зафіксований у формі його результатів – знань у фаховій науковій галузі; досвід здійснення відомих способів діяльності у формі умінь діяти за зразком; досвід творчої діяльності у формі умінь приймати ефективні рішення в проблемних ситуаціях; досвід здійснення емоційно-ціннісних ставлень у формі особистісних орієнтацій. Діяльнісний компонент ґрунтується на загальних прийомах і способах інтелектуальної діяльності (аналізу, синтезу, порівнянні, абстрагуванні, узагальненні, конкретизації), загальних і специфічних (опосередкованих комп'ютером) умінь роботи з даними, які у своїй сукупності складають інформаційні умінь. Діяльнісний компонент являє собою взаємопов'язаний комплекс умінь і навичок, що забезпечують якісну реалізацію посадових функцій соціального працівника [4]. Дослідниця в основному вказує на те, що діяльнісний компонент включає в себе досвід різного виду діяльності, який допомагає соціальним працівникам приймати рішення, які є ефективними та допомагають їм у тій чи іншій ситуації вчиняти так, як необхідно.

Соціальна робота являється одним із способів реагування суспільства на нову соціальну ситуацію, її проблеми, можливості. Крім того, це один з найважливіших інструментів соціального контролю. Тому важливою

складовою методологічної культури майбутнього соціального працівника вважаємо сформованість у нього професійної та соціальної позиції.

На основі проведеного аналізу ми дійшли висновку, що дослідники трактують професійну позицію як професійну роль, яка виражає характер соціальних відносин особистості; прояв ставлень людини до навколишньої дійсності; зовнішній прояв поведінки людини.

В. Сластенін підкреслює, що передумовами для формування професійної позиції може стати знайомство з проблемами діяльності, а також, що саме в позиції соціальний працівник здатен виражати свій інтелект, емоції, почуття, волю, професійні переконання, темперамент, характер і формувати на цій основі систему ставлень до фахової діяльності й професійного оточення [29]. Вважаємо, що професійна позиція соціального працівника має різні контексти: *особистісний*, який виявляється в роботі фахівця з клієнтами й виражається в професійних діях, зумовлених індивідуальним ставленням до кожної конкретної людини; *професійний*, що зумовлює вираження соціальним працівником через позицію свого культурного розвитку, цілей діяльності, прагнень здійснювати результативну роботу, розвиватись як творча особистість.

Вважаємо, що формування професійної позиції фахівця забезпечує ефективність роботи соціального працівника; дозволяє формувати у них широкий світогляд, систему культурних і суспільних цінностей на основі власного життєвого досвіду; забезпечує результативність форм, методів і засобів впливу, які застосовуються соціальним працівником під час роботи з клієнтами; сприяє формуванню людини як особистості. Професійна позиція виражає готовність майбутнього соціального працівника до виконання свого професійного призначення відповідно до вимог і запитів суспільства й визначається усвідомленим, відповідальним ставленням його до діяльності та до себе як суб'єкта діяльності.

Формування професійної позиції А. Гуторова розглядає як процес, у ході якого йде поступове накопичення нового, що призводить до принципової перебудови змістовних характеристик позиції. Сформовану професійну позицію, з точки зору автора, характеризує поєднання соціокультурних форм діяльності та індивідуальних механізмів входження особистості в професію, що відображає взаємозв'язок індивідуально значущого з соціально значущим. В якості механізмів формування професійної позиції автор пропонує:

- 1) суб'єктивізацію соціокультурних форм професійної діяльності;
- 2) рефлексивне ставлення до професійної діяльності;
- 3) самопрояв сил суб'єкта у професійній діяльності, яка ускладнюється [7].

Проявами методологічної культури майбутнього соціального працівника, що емпірично фіксуються, на нашу думку, є: уміння оперувати категоріями філософської та соціально-педагогічної методології і основними поняттями; установка на перетворення її теорії в метод пізнавальної діяльності; прагнення виявити єдність і спадкоємність психолого-педагогічного знання в його історичному розвитку; критичне відношення до положень, аргументації, що містяться в площині буденної педагогічної свідомості; рефлексія з приводу передумов, процесу й результатів власної пізнавальної діяльності, а також руху думки інших учасників соціально-педагогічного процесу.

Висновки: Отже, не претендуючи на повноту й вичерпність висвітлення даної проблеми в межах цієї статті, слід констатувати, що методологічна культура є важливим елементом професіоналізму майбутнього соціального працівника, визначає адекватність сприйняття ним професійної дійсності, спроможність до організації творчої професійної діяльності на наукових засадах, здатність до самоаналізу й самоактуалізації.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у теоретичному обґрунтуванні змісту та умов формування

методологічної культури майбутнього соціального працівника.

Список використаних джерел:

1. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. Ростов-на-Дону: «Учитель», 1999. 560 с.
2. Валеев Г.Х. Формирование методологической культуры педагога-исследователя. Монография. Челябинск-Стерлитамак, «Факел», 2000.
3. Вершинина Н.А. Структура педагогики: Методология исследования. Монография. – Санкт-Петербург: ООО Изд-во «Лема», 2008. 313с.
4. Головань М.С. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. Збірник статей.* Ялта: РВВ КГУ, 2014. С.79-88.
5. Гуревич П.С. Культурология: учебное пособие. Москва. Гардарики, 2005. 280 с.
6. Гуревич П.С. Философия культуры. Москва: Аспект Прес, 1995. 288 с.
7. Гуторова А.В. Формирование профессиональной позиции у студентов педагогического вуза: *автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.08 „Теория и методика профессионального образования”.* Волгоград, 1996. 21 с.
8. Давыдов В.В. Вклад Э.В. Ильенкова в теоретическую психологию. *Вопросы психологии.* 1994. №1. с. 131-135.
9. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991.
10. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. Москва: Педагогика, 1982.
11. Ильенков Э.В. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. 464 с.

12. Кабанов П.Г. Вопросы совершенствования методологической культуры педагога. Томск: Изд-во ТГУ, 1999. 140 с.
13. Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание. Избр. статьи. Ленинград: Изд-во ЛГУ. –1991. 384 с.
14. Казанцев С. Я. Дидактические основы и закономерности фундаментализации обучения студентов в современной высшей школе: *дис... д-ра пед. наук : 13.00.01*. Казань, 2000. – 300 с.
15. Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история (Проблемы теории исторического процесса). Москва: Политиздат, 1981. 290 с.
16. Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. Москва: Наука, 1973. 464 с.
17. Краевский В.В. Методология педагогики: Пособие для педагогов-исследователей. Чебоксары: Изд-во Чувашского, ун-та, 2001. 244 с.
18. Краевский В.В. Педагогика и ее методология вчера и сегодня *Интернет-журнал "Эйдос"*. 2003. <http://www.eidos.ru/journal/2003/0711-03.htm>.
19. Кульневич С.В. Личностная ориентация методологической культуры учителя. *Педагогика*. 1997. №5. С.108-115.
20. Лаврентьева О.О. Методологічна культура вчителя: у пошуках концептів професійної діяльності // Теорія і практика професійного становлення особистості в соціокультурному просторі: монографія. Дніпропетровськ: Акцент, 2014.
21. Леонтьев, А.Н. Избранные психологические произведения. Москва: Изд-во МГУ, 1994.
22. Лозова В.І. Формування педагогічної компетентності викладачів вищих навчальних закладів *Педагогічна підготовка викладачів вищих навчальних закладів: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конфер.* Харків: ОВС, 2002. С. 3-8.

23. Макеєва.О. Структура професійної культури майбутніх соціальних працівників. *Педагогічні науки*. Полтава: ПНПУ. 2016. С.122-127.
24. Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва: ОГИ, 2005.184 с.
25. Методологическая культура педагога-музыканта : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / ред. Э. Б. Абдуллина. – Москва: Академия, 2002. 272 с.
26. Новиков А.М. Методология образования. Издание второе. Москва: Издательство «Эгвес», 2006. 488 с.
27. Радул В.В., Кравцов В.О. Методологічні основи професійного становлення особистості вчителя. Навчальний посібник. Кіровоград: ФО-П Александрова М.В. 2011. 264 с.
28. Резник Ю.М. Культура как предмет изучения. *Личность. Культура. Общество*. 2001. Вип. 1-3.
29. Слостенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя. Москва: Прометей, 1993, 178 с.
30. Слюсаревский Н.Н. Субкультура как объект исследования *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2002. № 3. С.117-127.
31. Смелзер Нейл. Социология: пер. с англ. Москва: Феникс, 1998. 688 с.
32. Современный философский словарь / Под ред. В.Е. Кемерова. Москва – Бишкек – Екатеринбург: Одиссей, 1996. 608 с.
33. Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992.
34. Стандарт вищої освіти України. Галузь знань 23 Соціальна робота. Спеціальність 231 Соціальна робота. Видання офіційне. Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2019.
35. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва: Политиздат, 1989. 573 с.
36. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1968. 219 с.

37. Туровский М.Б. Философские основания культурологи. Москва: Росспэн, 1997. 437 с.
38. Уайт Лесли А. Понятие культуры. *Антология исследований культуры*. Санкт-Петербург, 1997.
39. Український педагогічний словник за ред.. С.У Гончаренка. – Київ: Либідь. 1997. 374 с.
40. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. Москва: Политиздат, 1991. 560 с.
41. Ходусов А.Н. Методологическая культура как условие совершенствования и обогащения профессиональной подготовки учителя. *Социально-психологические аспекты оптимизации жизнедеятельности молодёжных групп в изменяющихся социально-экономических условиях*: сб. научн. трудов памятипроф. Л. И. Умайского. – Курск: КГПУ, 2000. 339с.
42. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 444 с.

§ 5.2 ВПЛИВ ЗАНЯТЬ СПОРТОМ НА ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

Вступ. Стабільність і прогнозованість процесів існування суспільства та психічне здоров'я людей у значній мірі залежить від сформованості рівня стресостійкості. Здорова особистість – це інтегральна особистість, яку не розривають зсередини конфлікти мотивів, сумніви та невпевненість у собі. На шляху до формування такої особистості важливо пізнавати і розуміти особливості своєї психіки. Це дасть змогу не лише попереджати виникнення захворювань і зміцнювати здоров'я, але й вдосконалювати свою особистість і свою співдію з зовнішнім світом. В підлітковому віці відбуваються істотні зміни особистості. Однією із найбільш вагомих характеристик даного періоду є особистісна нестабільність. Вона проявляється в тривожності, емоційній лабільності, суперечливості почуттів, моральній нестійкості і постійному коливанні самооцінки. Усі ці прояви обумовлюють низьку стресостійкість. Для успішного протистояння стресам дітям і підліткам необхідно якомога раніше навчитися управляти своєю психічною діяльністю, розвивати емоційну стійкість. У віковій педагогіці і психології проблеми стресу, адаптації і дезадаптації вивчаються досить ґрунтовно. Проте, аналіз наукової літератури вказує на недостатню вивченість стресостійкості молодших підлітків в кризових ситуаціях; стресових факторів і їх впливу на здоров'я учнів; особливостей стресостійкості характерних дітям; можливості підвищувати стресостійкість засобами фізичного виховання. Саме тому проблема вивчення особливостей стресостійкості молодших підлітків в умовах занять дзюдо є *актуальною*, вона потребує теоретичного вивчення та практичного вирішення.

Виклад основного матеріалу. Вивчення проблеми стресу та стійкості особистості до нього є наріжним питанням, що вивчають багато дослідників і триває протягом багатьох десятиліть (Л. Аболін, А. Баранов, Р. Бенджамін,

В. Березін, Б. Варданян, Л. Вілма, І. Кірілов, Р. Лазарус, А. Лібіна, К. Макгонігал, В. Маріщук, Е. Мілерян, Е. Носенко, А. Реан, О. Саннікова, С. Субботін та ін.). В сучасній психологічній науці є чимало підходів до визначення поняття «стресостійкість». Проте, безліч проведених із даної проблематики досліджень не дають можливості прийти до однозначного розуміння змісту, структури та чинників стресостійкості.

Визначають стресостійкість як властивість особистості, кожен елемент якої має певне функціональне призначення: набувати внутрішньої сили, бути готовою до свідомої самореалізації; як результат процесу взаємодії індивіда та стресогенного фактору, що єднає в собі реальну характеристику ситуації, когнітивне заміщення та вимоги до особистості (І. Кирилов, В. Крайнюк). Вказують, що стресостійкість має багаторівневу детермінацію, розглядають її як індивідуальну здібність організму зберігати нормальну працездатність (Б. Варданян, К. Судаков).

В якості чинників, що зумовлюють стресостійкість, виділяють: індивідуальну витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем організму (Н. Левітов, В. Небиліцин, Б. Кулагін). Деякі з психологів розглядають стресостійкість як властивість досягати такого рівня адаптації, який дасть можливість особистості адекватно сприймати екстремальні впливи середовища та діяльності (А. Корб, О. Лактіонов, Н. Наєнко), як компетентність в умінні контролювати такі складові індивідуальності як емоції та їх стійкі ознаки (Ш. Мельник, О. Саннікова, Т. Титаренко, Н. Феденко), як суб'єктивну оцінку ситуації особистістю (Ю. Некрасова, М.Тишкова). Розглядає стресостійкість як стан фізичного, емоційного та психічного знесилення, як наслідок тривалого перебування в ситуаціях емоційного напруження (В. Абабков). Характеризують стресостійкість такими складовими: урівноваженість, вольовий самоконтроль, низький рівень особистісної тривожності, впевненість у собі (С. Стосел, Г. Нікіфоров) та інші.

Проблема стресостійкості у дітей шкільного віку розглядалася у наукових працях таких учених, як: Т. Аксьоненко, Л. Божович, А. Захаров, А. Здравомислова, В. Іваннікова, Л. Личко, М. Лебединський, В. М'ясищев, А. Наточій, Х. Стельмашук, А. Прихожан та ін. Велику цінність стресостійкості найчастіше пов'язували зі здачею екзаменів, пошуком ідентичності, особистісним та професійним самовизначенням. У вітчизняній науці в останніх роботах формування у дітей стійкості до стресу здебільшого розглядається в контексті попередження чи корекції посттравматичного стресового розладу (Л. Канішевська, О. Кізь, Н. Лунченко, Н. Панок, Д. Романовська та ін.).

Сьогодні є безперечним той факт, що діапазон ситуацій, які потребують від школяра позитивної стресостійкості, набагато ширший ніж підсумкова перевірка знань чи самовизначення випускників. Багато стресів нині приводять до психотравми чи посттравми, проте організм має бути стійким до його впливу. Тому, під час розробок психолого-педагогічних технологій розвитку стресостійкості учнів необхідно чітко розуміти її значення. З огляду на це набуває актуальності проблема визначення змісту та розуміння психологічних чинників, які впливають на особистісну стресостійкість молодших підлітків та пошуку засобів її підвищення. Наукова цінність та прикладна гострота цієї проблеми визначили мету і завдання наукового пошуку та зумовили вибір нашої теми дослідження «Особливості стресостійкості молодших підлітків в умовах занять дзюдо». Стресостійкість спортсмена визначає адаптативну здатність спортсмена під час дії екстремальних і психотравмуючих факторів спортивної діяльності ефективно їм протистояти без зниження показників результативності цієї діяльності завдяки використанню індивідуального копінг-ресурсу у всіх сферах особистості когнітивній, емоційній, поведінковій та мотиваційній [1].

Проблемами психічного стресу і стресостійкості в спорті займалися Б.А. Вяткін, Ф. Генів, Є. Генів, Л.Д. Гіссен, О.В. Дашкевич, Р.М. Загайнов, В.Л. Марищук, А.Ц. Пуні, А.В. Родіонов, Н.А. Худадов, Н.М. Ванек, В. Гошек, О. Мікшік, І. Руїсел, М. Махач, П. Кунат, Р. Фрестер, Б. Шелленбергер, Р. Матезиус, С. Димитрова, М. Епуран, Ю. К. Моску, Л. Лазаревич, В. Параносіч і ін. У дослідженнях деяких вчених відображені різні підходи до вивчення стресу і тривоги в спорті (Б.А. Вяткін, В. Гошек, Б. Карольчак-Біернацка, Ч.Д. Спілбергер, А.В. Хлопчиків, В.Л. Марищук, В.Е. Мільман). Основний акцент в цих роботах робиться на особистісних детермінантах стрес-реакцій у спортсменів, глибині і виразності цих стрес-реакцій.

Відповідно до уявлень про стрес розвивалася і проблема стресостійкості, яка в психологічній науці розглядається як необхідна характеристика цілісного процесу адаптації (А.А. Баранов, С. Броді, Л.Г. Дика, В.Г. Норакидзе, Н.Д. Левітів, В.І. Моросанова, О.А. Конопкін, К.К. Платонов, Я. Рейковський і ін.). Поняття стресостійкості в спорті в основному зводиться до поняття емоційної стійкості. Л. М. Аболін в своєму дослідженні емоційну стійкість визначає як системну якість особистості, що набувається індивідом і проявляється в напруженій діяльності, емоційні механізми якої отримують свою визначеність у структурі системи саморегуляції [2].

Пильну увагу спортивні психологи спрямовують на пошуки засобів боротьби з негативним стресом (Ю.Л. Ханін, Ю.А. Коломейцев, Н.А. Худадов, Є.Б. Самсонов та ін.). Як правило, дослідники в спортивній психології часто замість поняття стресостійкості використовують толерантність до стресу, яка формується на базі певних особистісних властивостей [3, 4].

Антистресову стійкість А.Н. Певнева розуміє як підсумок зростання адаптації, наслідком якої є набуття організмом нової якості, такої як адаптація у формі

резистентності, стійкості до стресорного впливу, тренуваність, нові навички [5].

Стресостійкість багато в чому визначають індивідуальні особливості і стиль мислення особистості спортсмена в стресогенних умовах [6].

Одним із факторів, здатних підвищити стресорну стійкість організму є фізичне навантаження. Доведено, що фізична активність має першочергове значення в ході перебігу психічних процесів, це обумовлено, тісним зв'язком між діяльністю опорно-рухового апарату людини і активністю її центральної нервової системи. Специфічні нервові закінчення (пропріорецептори) знаходяться в скелетних м'язах, в момент м'язових скорочень посилають в мозок стимулюючі імпульси за принципом зворотного зв'язку. Дослідження також підтверджують, що від активності м'язів безпосередньо залежать багато функцій ЦНС. З цього випливає, що систематичне залучення м'язової системи в рухову активність, має великий вплив на організм [7].

Заняття спортом мають комплексний вплив на психологічний стан. Вони можуть справитися з депресією, покращити засинання не гірше снодійного, підвищують самооцінку і знімають гнів без допомоги психотерапевта. Вчені вважають, що причиною такого ефекту є «гра» активних речовин, рівень яких підвищується під час занять спортом. Однією з яких є нейротрансмітер сіротонин. Висока концентрація сіротоніну пов'язана з гарним настроєм і почуттям радості. Зниження рівня нейромедіатора знаходиться в прямій залежності від таких емоцій як злість, роздратованість чи гнів. Головним гравцем протилежної команди є кортизол – гормон, що виробляється під час виникнення стресової ситуації. Не залежно від виду стресової ситуації, гнів чи занепокоєння супроводжується високою концентрацією кортизолу, який ініціює подальший каскад реакцій. Фізичні вправи знижують рівень кортизолу [8].

Канадські дослідники з Університету Торонто експериментальними даними підтвердили позитивний вплив

занять спортом в школі на формування у підлітків стійкості до стресу. В опитуванні взяли участь 850 учнів з 10 Канадських шкіл. Учням ставилися запитання, чи займаються вони спортом у школі і якими видами спорту. Через три роки по тому в учасників дослідження вияснили, як часто вони відчувають стан стресу чи депресії. Також до них звернулися з проханням оцінити свій психічний стан за шкалою від 1 («погано») до 5 («відмінно»). Вчені помітили, що у підлітків, які займалися спортом у школі, схильність до стресу була набагато нижчою. Рівень оцінки їх психічного здоров'я був наближеним до 5 на відміну від тих, хто не займався спортом у школі [9].

Фахівці вважають, що заняття спортом допомагають підліткам відчувати згуртованість, спорідненість зі школою, надає їм можливість спілкування з однолітками і тренером. Спорт формує унікальне соціальне середовище. Імовірно, саме з цим пов'язаний позитивний наслідок спортивних занять [10].

Підліток намагається будь-яким чином виділитися в групі однолітків, придбати авторитет, відчути свою важливість, т. ін. Проявити себе як лідер. Але вийти вперед і встати на чолі інших - означає стати відповідальним і за себе, і за тих, кого ведеш, за ту справу, яку організовуєш, що сприяє формуванню лідерських якостей - ініціативності, комунікабельності, здатності до самостійного вибору. Лідерами не народжуються, ними стають; особистість виховується і формується протягом усього життя, а підлітковий вік є одним з важливих періодів в становленні особистості людини. Підліток знаходиться на роздоріжжі, у багатьох є задатки лідера, але не у кожного є можливості і здібності для того, щоб розвинути і закріпити їх самостійно [11]. Саме заняття спортом допомагають вирішити цю проблему.

Підлітку бути спортсменом складно: переповнений вивільненою у фізіологічних зрушеннях пубертату енергією, одержимий нагальною потребою в незалежності, повний

сподівань майбутніх успіхів, спортсмен проходить через низку тяжких випробувань в незнайомому для нього новому спортивному світі.

Частина наукових досліджень показує, що залучення молодших підлітків до занять спортом підвищує їх реалістичність самосприйняття і мотивації досягнень, так як спорт дає їм необхідний досвід успіхів і невдач. Встановлено, що у молодших підлітків, що не займаються спортом, тривожність в більшій мірі пов'язана з намірами проявити себе, а у молодших підлітків-спортсменів – з реальним досвідом прояву себе. Брак досвіду випробування своїх сил у дітей, що не займаються спортом, робить їх більш вразливими до стресів [10,11].

Також було досліджено вплив спортивних навантажень різного тренувального спрямування (дзюдо в тому числі) на когнітивні функції студентів. Досліджувався показник швидкості прийняття рішення при пред'явленні трьох видів стимулів: реверсивного шахматного патерну, тонового клацання, світлодіодного спалаху [12]. Отримані дані вказують на більш високі показники швидкості прийняття рішень студентів-баскетболістів і студентів-дзюдоїстів, що займалися в режимі секцій, у порівнянні зі студентами, що не займалися спортом. Такі результати пов'язують із самою специфікою цих видів спорту: з необхідністю швидкого реагування на швидку зміну положення суперника і ситуації, а в баскетболі ще і важливість оцінки невербальних звукових сигналів при атаці зі спини (поза увагою). Це дозволяє зробити висновок про те, що швидкість прийняття рішення може значною мірою визначатися спортивною спеціалізацією.

Було доведено експериментальними дослідженнями, що в процесі заняття спортом у спортсменів-дзюдоїстів виробляється індивідуальний, обумовлений специфікою даного виду спорту, тип поведінки в стресових ситуаціях змагального характеру. У дзюдоїстів високої кваліфікації він характеризується емоційною стабільністю і передбачуваністю

в поведінці, відносною стійкістю до дії стресогенних чинників, гарною пристосованістю до різних видів діяльності, умінням переносити свою увагу на менш травматичні об'єкти, орієнтованістю на рішення тактичних завдань, в екстремальних умовах, а також орієнтованістю на уникнення, яке передбачає розгадку дій суперника [12].

Окрім цього, заняття дзюдо допомагають позбавитися або знизити рівень тривожності. Тим хто займається дзюдо гарно відоме почуття умиротворення після тренування. Рівень тривожності після занять понижається і залишається таким до шести годин. Також знімаються нервово-м'язеві затиски, що сприяє підвищенню стресостійкості. Як показали дослідження – любі види навантаження, які розвивають силу, гнучкість і витривалість сприяють позбавленню від тривоги. Саме в дзюдо ці якості поєднуються і тренуються одночасно.

Характер технічних вимог та функціонального навантаження в дзюдо зобов'язує до розвитку вольової сфери та витривалості. В ході напруженого поєдинку чергуються миттєві напруження та розслаблення, що вимагає від дзюдоїста цілеспрямованості, ініціативності, великого самовладання, миттєвої реакції на рух суперника та високої тактильної та м'язово-суглобової чутливості.

Отже, сама специфіка занять дзюдо впливає на формування багатьох компонентів та інших складових стресостійкості особистості таких як: емоційно-вольового, когнітивного, вміння подолання негативних емоцій, розвиток самоакцептації, самодисципліни, впевненості у собі, формування навичок конструктивної боротьби зі стресовими ситуаціями і ін. Тому, ми вважаємо, що заняття дзюдо сприятимуть формуванню рис і якостей молодших підлітків що сприятимуть суттєвому підвищенню рівня стресостійкості.

Висновки. Аналіз наукових досліджень з проблеми стресостійкості дав можливість розглянути це явище, як комплекс особистісних якостей, що дають можливість людині витримувати значні емоційні, вольові і інтелектуальні

навантаження уникаючи негативних наслідків для свого здоров'я, діяльності і оточуючих; як самооцінку здатності і можливості подолання екстремальної ситуації пов'язаної з ресурсами особистості чи запасом різних структурно-функціональних характеристик, що забезпечують специфічні форми реагування, поведінки, адаптації і т. ін.

Життєва практика створює основу для формування стійкості до стресу, через ініціативну позицію особистості, в разі її активного пошуку складних і ризикованих життєвих ситуацій, а не уникнення таких; для зміни самого себе активним розвитком саморегуляції засобами психологічних тренінгів, вправ, дбання про психічне здоров'я, самопізнання, контроль неприємних думок, зміна щоденних звичок, зміна темпу життя розвиток навичок вирішення проблем і пошуку соціальної підтримки тощо.

Основні психологічні особливості молодших підлітків, які можливо використати під час формування стресостійкості: потреба в самостійності, в самовихованні, в емоційній і психологічній незалежності – сконцентрованість на власній особистості. Отже, підлітками буде актуально сприйматися допомога у самопізнанні, в узгодженні своїх уявлень про себе зі своїми реальними здібностями і можливостями.

Вплив стресових факторів на особистість молодшого підлітка доволі неоднаковий. Він проявляється залежно від індивідуальних особливостей дитини, від потужності стресора та педагогічних умов. Все це унеможливує повне прогнозування усіх негативних напрямів у нинішній чи прийдешній життєдіяльності молодшого підлітка.

Формування стресостійкості підлітка слід здійснювати за такими напрямками: формування впевненості в собі (асертивності); розвиток навичок ефективної саморегуляції; розвиток навичок ефективної комунікації та взаємодії; розвиток психологічної підготовки до дії в екстремальних умовах; розширення поведінкових стратегій долаття стресу.

Спортивна діяльність має значний вплив на формування стресостійкості та сприяє підвищенню ефективності особистості в соціумі.

Заняття спортом є додатковим джерелом стресу для організму молодшого підлітка, але разом з тим, і ефективним засобом зміцнення функціональних систем, самовиховання особистості. Спорт пред'являє до особистості підлітка високі вимоги до володіння прийомами саморегуляції та емоційної стійкості. Тому розвиток стресостійкості має відбуватися паралельно з тренуваннями і спортивними досягненнями. Вивчення сучасних наукових джерел інформації показує актуальність вивчення проблематики впливу фізичних навантажень та рухової активності засобами занять боротьби дзюдо на формування стресостійкості молодших підлітків.

Список використаних джерел:

1. Лалаян А. А. Психологическая подготовка спортсмена. Ереван: Айастан, 1985. 166 с.
2. Аболин, Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. Казань: КГУ, 1987. 262 с.
3. Багадирова С. К.Б-14 Основы психорегуляции в спортивной деятельности: учебное пособие. Майкоп: Изд-во «Магарин О. Г.», 2015. 148 с.
4. Ильин Е. П. Психология спорта. СПб.: Питер, 2010. 352с.
5. Певнева А. Н. Психические состояния личности: практическое руководство. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. 48 с.
6. Марищук В. Л., Евдокимов В. И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. СПб.: Сентябрь, 2001. 260 с.
7. Родионов, А.В. Психология физического воспитания и спорта. М., 2010. 182 с.

8. Воронова В. І. Психологія спорту: навч. посібник. К.: Олімпійська література, 2007. 298 с.
9. Rosenstock, J.M. Strecher V.J., Becker M.H. Social learning theory and the health beliefmodel. Health Education Quarterly. № 1988. № Vol. 15. № P. 175-183.
10. Толстая Е. Н. Влияние спорта на формирование личности. Молодой ученый. – 2018. – № 43 (229). С. 294-296.
11. Колесов Д. В., Мягков И. Ф. Учителю о психологии и физиологии подростка. М.: Просвещение, 1986. 80 с.
12. Багадирова С.К. Особенности изучения стрессоустойчивости спортсменов дзюдоистов // Физическая культура, 2010. – №4 – С. 23-29.

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek IX mezinárodní kolektivní monografie

Podepsáno k tisku 12. červenec 2021
Formát 60x90/8. Ofsetový papír a tisk
Headset Times New Roman.
Mysl. tisk. oblouk. 8.2. Náklad 100 kopií.
Náměstek 1